M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref. / Ser. 453

Title: Sutrapatha. (Grammar)

Book on Sanskrit Grammar
Incomplete

Title	Sūtrapātha with Vṛtti.
Author	Sarvavarman.
Editor	
Year, Vols.	Sam. 1521
Publisher	
Remarks	

453

453

।धटूं।धीतः।धीतवान्।दांतस्यानवं।क्षांतस्य धवं स्यात्॥७७८॥ स्वरादुपसर्गात्तिः

स्वरान्तउपसर्गात्परस्य दासंज्ञकस्य धटूवर्जितस्य तकारादावगुणे तकारोलव

तिप्रत्तं।परीत्तं।नीत्तं।दद्धिघ्नवित्ता।मिनाङ्हस्वश्च यदीर्घता।स्वरादाविति किं।नि

र्दत्तं।सुस्वरो।अस्वरो वा।अयमादेशोनकविदोषइति।निदत्तं।अवदत्तं।पद

त्तं।भावादिकर्मणिप्रादिसमासो।नियातनाद्वा॥७७९॥ यपि चादो जग्धिः।नकारा

दावगुणे यपि च अदो जग्धिर्भवति।जग्धः।जग्धवान्।जग्धिः।जग्ध्वा।प्रजग्ध्य।गत

कथमन्नं।अदेरनेश्तिज्ञापकात्।अगुणे इति किं।अत्तव्यं।डाद्यं।सिद्धं त्वं तर

गत्वात्।यपि चेति यद्कुत्रात ज्ञापयंत्यंतरंगाणां यपा लवति।बाधनं मिश्रचो

वणयाआपृच्छ्याप्रदीव्य।पंचमोपधया॥प्रत्नतीनांदीर्घादयोनभवंति॥छ८०॥
घञजोर्घञ्चा॥अदर्घोनिष्ठालिवर्घञ्लवति॥इकारउच्चारणार्थः॥वामः॥उप
सर्ग्रेऽदरजः॥प्रघसः॥प्रत्नीतिप्रघसः॥अविविवक्षार्थं॥छ८१॥क्तक्तवंतूनिष्ठा॥
कक्तवंतूनिष्ठासंज्ञौभवतः॥शब्दस्यानित्यत्वादवाख्यानेनाविनानितर
तराश्रयदोषइति॥शीर्षः॥शीर्षवान्॥भिन्नः॥भिन्नवान्॥निष्ठाप्रदेशानिष्ठेटी
नश्चेवमादयः॥छ८२॥क्तामसंध्यक्षरांता॥यथा॥क्त्वामकारांतासंध्यक्षरांता
ध्वनत्वानावादसंख्यअव्ययमित्येवा॥छ८३॥इतिनिर्दोषयत्स्मिन्दृष्टोवा॥तत्प्रक
रणप्रथमोध्यायःसमाप्तः॥श्री॥श्री॥छ॥छ॥श्री॥श्री॥श्रुतंभवतु॥श्री॥ १५

धातोः॥धातोः॥पंचम्यंतोयमत्रजतोऽविशापधातोरित्ययमधिकारोवेदितव्यः
कर्तव्यं॥करणीयं॥धातोरितिकिं॥ॐकर्ता॥ॐकंकरोतीतिजीवकर्मणोनेत्या
दयः॥तुभ्यमदिमध्यमः॥इतिसप्तम्युक्तंनोपपदं॥उच्चयेः॥सिद्धत्विण्विषयेन
स्यात्॥अथधातोस्त्वोऽनःपान्वेधइत्यातोधात्ववर्तातोपत्तदुपदृषति
रुटस्यिष्यति॥छ१॥सप्तम्युक्तमुपपदं॥धात्वधिकारोऽत्रसप्तम्याःसूत्रेनि
र्दिष्टमुपपदसंज्ञंभवति॥कर्मण्यण्॥तालिस्वुड्ध्येवमादयः॥तत्कमितिकिं
सप्तम्यंतमात्रेमाभूत्॥स्तंबेरम॥कर्णेचरः॥छ२॥तत्पाड्नामस्वन्॥तदुपप
दंनामस्वियातोःप्रागापत्रनि॥ॐकंकारः॥यामसुः॥नामइतिकिं॥नोऽकुमिछ

ति॥७२॥ नस्यात नममामः॥ तच्चनामोपपदस्य। तेन न दं। तेन धातुनास्य
प्राप्ता वसमासोन्नवतः॥ गोदः॥ जलेजातं जलजं। क्रोधजं। यथा द्विप्रादयः
क्रियाद्योतकाः उपसर्गा इति धातोः प्रागेव सिद्धाः। तथाक दयोऽपि क्रि
यायोगाः। तन्वृत्तिश्च एव प्राक सिद्धाः॥ प्रत्तय्या॥ पड्य्य॥ ऊरीत्य्य। ऊरीरो
त्य्या। तथा शुक्लीत्य्य। अङ्गीत्य्य। पटपटात्य्या। नाम्नोऽयुक्तार्थत्वाऽसम
र्थोऽपि। सिद्धएव। यथा निधानं तेनात्यापि प्रयोगा वक्ष्यमाणाः स्त्र्यां सद्धप्रपं
चार्थएव। धातोरप्ययमपि वा साटरूपेत नन्नबंधादिति॥७४॥ नाम्यायनान
मा॥ नच्चनामोपपदस्याव्ययत्वं दंनामंतवर्जितेन प्राप्ताव समासोनत्र १६

वनः॥ तवान्यत्रलं। अलंत्वा। नोकुं काल॥ कालोन्नोकुं। तच्चेतिकिं। प्रत्तय्य। अनामेति
किं। निस्त्रलकाख्यं कस्व नि॥७५॥ तृतीयादीनां वा। तृतीयया सुपदंशविद्यादिच्य
याकपपदानि नानि निःतृतीयादीनि। तथामममं। तेनापि प्राप्ताविः समासो वा
नवतः॥ मूलकेनोपदंशं भुंक्ते। मूलकोपदंशं भुंक्ते। आष्ट्रादपकर्षं। आष्ट्राप
कर्षं धानान्यव्ययति। तृतीयादीनामिति किं। असमर्थो नोकुं॥७६॥ लत्। अधिका
रोऽयं साध्यार्थवसंबधात। प्रथमांतत्वात्। तेन वक्ष्यमाणाः प्रत्यया पवश्चंड
कावदितयाः॥ कत्वेश्चि तु पाच कः॥ पक्ता॥ एवमग्रेऽपि॥७७॥ वासरूपोस्त्रि
यां॥ न विद्यते समानं रूपं यस्येति विग्रहः॥ अधिकार विदितं वक्ष्यीयि वा अस

रूपलतृप्रयो बाधको वा भवति। विकल्पात्ऽपवादेऽपि। बाधनं नदवच्छित्तौ। नपस
र्गेन चला नोऽस्ति। बाधकत्वं विकल्पात्। स्वराद्याऽपवादस्तद्विषये तव्यानीयो
त्ववं। चनव्यं। सयनीयं। एवं नंद्यादेः। नंदनः। नंदकः। नंदयिता। एवमन्येऽप्यू
रूपइति किं। ध्याणियो न स्यात्। कार्यं। कविषय्यण न स्यात्। गोदः। अनुबंधोऽ
प्रयोगी। मारूप्यमेव। अश्रियामिति किं। चिकीर्षोऽडिद्वीर्षोक्तिर्नमीस्यात्। ई
घणा। श्रंथना। श्रंथना। अश्वावाशब्दो। यवच्छावावीति तनकृश्रुट्। उम्। स्वलार्थे
षुवा। स्वरूपविधिर्नास्तीति। ८ तव्यानीयो। धातोः। परौ तव्यानीयो। लव्यं। ज्ञोवे
दितव्यो। कर्तव्यं। करणीयं। ऋयवाज्झाव कर्मणि च स्यातां। कालिमः। कर्मकर्त्रे २७

रीस्यात्। तिदलिमामाषाः। पांचलिमाश्चंदुलाः। वात्तव्यो। नतिकर्तरिदीर्घश्चादूढिश्चातूर्
स्वराद्यः। स्वरांताद्धातोर्यो भवति। चयं। जयं। स्वरादिति किं। स्वार्थमेव। ८१० शकि
द्विपवर्गांताच्च। शक्तिसहिश्च पवर्गांतात् धातोर्यो भवति। शक्यं। सह्यं। लप्यं। लभ्यं
शकिसहिपवर्गांतादिति किं। वाक्यं। ८११ आखनादिभ्यो। आकारांताद्धन्तेः खन
श्च यो भवति। अनयोरंतस्येद्भवति। दयं। धेयं। खेयं। छेयं। आनट आसिद्धं च द्वि
रंगमंत्ररंग इति। निधेयं। ८१२ यमिमदिगदां चानुपसर्गे। एषामनुपसर्गाणां यो
भवति। यम्यं। मद्यं। गद्यं। अनुपसर्गे इति किं। प्रशाम्यं। प्रमाद्यं। प्रगाद्यं। यामानियमा
र्थे वचनं। ८१३ चरेराङि चागुरौ। अनुपसर्गे चरेर्यो भवति। आङि चागुरावर्थे। चर्यं

आचार्यो दश॥ अनुपसर्ग इति किं। अभिचार्यो। अग्रसारविति किं। आचार्यो। अवद्य॥ ७१४
पण्यावद्यवर्या विक्रेयगर्ह्यानिरोधेषु। पण्यमिति निपात्यते विक्रेयेऽर्थे पण्यं विक्रे
यं। अन्यत्। पाण्यं। नञ्पूर्वस्य वदेरवद्यमिति। निपात्यते। गर्ह्यार्थे नाद्यते। अवद्यं
अनद्यं। अन्यत्। नाम्नि वदः क्यप् च। हन्तो वार्येति निपात्यते। अनिरोधे गम्यमाने। वर्यो
हृया। अस्त्रीलिंगनिर्देशादिति। मनं। वार्या ऋत्विजः॥ ७१५ वह्यं करणे। वह्यमिति नि
पात्यते। करणेऽर्थे। वह्यं शकटं। वाह्यमन्यत्॥ ७१६ अर्यः स्वामिवैश्ययोः॥ अर्य इति
निपात्यते। स्वामिनि वैश्ये चार्थे। अर्यः स्वामी। अर्यो वैश्यः। स्वामिवैश्ययोरिति किं
आर्यो ब्राह्मणः॥ ७१७ उपसर्या काल्या प्रजने। प्राप्तः कालोऽयमस्याः। सा काल्या इति संज्ञाता २८

प्रजनं। गर्भग्रहणं। प्रजने प्राप्तकाला स्त्री उपसर्येति निपात्यते। उपश्रियत इति। उपसर्या ऋ
तुमती इत्यर्थः। उपसर्या गौः॥ ७१८ अजर्यं संगतं। अजर्यमिति निपात्यते। संगतं कर्तरि
न जीर्यति। अजर्यं। आर्यसंगतं। संगत इति किं। अजनिता कंबलाः॥ ७१९ नाम्नि वदः क्य
प् च। नाम्न्युपपदे वदः। क्यप् भवति। चकारात् यत् च। ब्रह्मणा वदनं। ब्रह्मोद्यं। ब्रह्मवद्यं च॥
ब्रह्मणा उद्यते या कथा सा। ब्रह्मोद्या। ब्रह्मवद्या सा। नाम्नीति किं। वाद्यं। अनुवा
द्यं॥ ७२० भावे भुवः॥ नाम्न्युपपदे भुवो वा क्यप् भवति। ब्रह्मभूयं गतः। ब्रह्मत्वं गतः। इ
त्यर्थः। नाम्नीति किं। भव्यं। स्तेयं। भावग्रहणमुत्तरार्थमिदमनुस्वार्थे च॥ ७२१ हनस्त च
नाम्न्युपपदे हन्तेस्तो वा क्यप् भवति। नकारस्य तादेशः॥ ब्रह्महत्या। अजहत्या। स्त्रीहत्या

गादृश्या॥नावशतिकिं।घा।घ्यास्तृगः।नाम्नीतिकिं।घानः।उपघातः॥दं।तन्त्री।वध्यणनहश्यपते
यपिमिति।ताऽन्तोनाम्नीतिक्यप्पाद्यान्तु बंधकवात्।७२२ हनूहनुषीणःशास्त्रस्तु उद्दं
कयप्।नामिनावत्र उपसर्गस्यतिनिहत्नां।एषांक्यप्भवति।हनूहत्यः।हत्यस्तु।वार्यो
मक्विजः।हन।आहत्य।जुषी।जुष्यः।शणू।शअः।इकू।अधीत्य।इडू।स्तुत्य।पथ्यं।उपायं।शा
आरुदनुबंधःसुखार्थः।शिष्यः।स्तुत्यः।अल्पः।अवश्यस्तुत्यइतिघ्नः।कयपग्रहणा
तां।कयप्वा।कथमनिवार्यागजिरगेयः।खनावशवादद्दिनां।मत्तप्रमत्तउन्मत्तस्थ
घञ्करणादिवंस्थाशानू।संनाकेरस्यत्रापि।हनश्चनंतावा।७२३ रुदुपधाज्ञालपिह
ता।रुदुपधाद्धाता।लपिहन्निवर्हिनानू क्यप्भवति।हत्यं।हध्यं।श्रध्यं।अलपिहतरिति २९

किं।विकल्पं।विचरत्नीं।रुदितिनत्परः।सुखार्थी।तनकीर्त्यं।७२४ नृजोःसंज्ञायां
नृजोःसंज्ञायांक्यप्भवति।नृशरणंनृत्यं।चियतइतिनृत्यः।असंज्ञायामिति
किं।नार्यानामक्षिचयाः।नार्यविद्युः।ननुचसंज्ञायामपिस्त्रियांकिंबहि
तस्यनावअभिधाना।नासंज्ञायांवृंस्त्रिहृष्टत्वात्।नातनार्याप्रसिध्यति।स्त्रियं
नावाधिकारात्स्त्रि।तननार्याप्रसिध्यतिइतिमतं।नरं।७२५ पथ्यद्वाप्रतिथ्यां
वा।अपिप्रतिथ्यांपरात्थाद्देर्वाक्यप्भवति।अपियथ्यं।अपियाद्यं।प्रतिय
थ्यं।प्रतियाद्यं।७२६ पदपक्षयोस्था।पादस्तुवा।पक्षोवर्यापदपक्षयोरथ्ये
र्यो।द्वाःक्यप्भवति।पथ्यद्यंपदं।यस्थावर्णनेसंधीयाता।अवस्थ्यंपदं।यस्याव

ग्रहः। क्रियान्तपाद्यः ऽडुन यग्भावार्णाः। चकाराद् अस्वैरिणि बाह्यायां पक्ष्यार्थे ग्रहस्य का
श्मोऽ वरुद्धकाश्चार्थः। आमयद्धास्त्री ग्रामन्वाद्य अर्थः। ७२१ नोनी दुंदुच्यां
कल्क खुंजायाः। वा तुपपादनी प्रुज्ञ कलैखुंजयोरर्थयोः कयन्नवति। यथा स्वेनवं
विनीयः। कल्कः। विनयमश्चयत्। विप्रुयोर्व्रुसुंजः। विपव्यमश्चयत्। ७२८ न्नहषिस्य
जांवा। अन्नादिभ्योवा कयन्नवति। अयं कार्यं। हृषं वा षं। सूज्यं मार्ग्यं। दुर्लं। दाह्यं। शं
थ्यं। शंश्यं। दुह्यिं शिच्यां कयप्। न्यगुटोऽन्यत्रापीति वचनात्। तथा स्वघाद्य मि
तिकन्नेव। तथा पाणिसमवाच्यांस्तृजेर्घाण वा। पाणिसर्या भिमवस्सर्योरज्जुः। २०
तथा समोवास्तृन्नकयपोस्तृंस्तृद्याः। स्तंस्तार्यः। तथा न किंचनियतिशन्नियजित्यायप

वतक्यं। चर्च्यं। यर्च्यं। शर्च्यं। यज्यं। तथा गोघ्योपि। अर्द्यं। गोदं। तथा यजते र्द्दे लोक
मेव। जिथाद्धलिः। मद्दद्द लंद्दलिरुच्यात। ७२९ सूर्यरुच्याव्यथ्याः कर्त्तरि। एत
कर्त्तरि निपात्यंते। प्राप्रहणे अवति लोकान्। सरति चा सूर्यः। राचनश्ति रुच्यः
नव्यथतऽश्ति अव्यथ्यः। ७३० भिद्योद्ध्यौ नादे। एतौ निपात्यात। नादकर्त्तरि भिन
त्तिकूलानीति भिद्यो नदः। उज्झत्युदकमिति उद्ध्यो नदः। कथं भेद्यो नदः। उ
ध्येनदः। कर्मविवक्षायां। ७३१ पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे। एतानक्षत्रे कर्त्तरि निपा
त्येते। अधिकरणे वा। पुष्यन्ति कार्याणि पुष्यं। सिध्यन्ति वा। पुष्यः। साधयति का
र्याणि सिध्यः। सिध्यन्ति वा। सिध्यः। पुष्यः पर्या। ७३२ युग्यं पत्रे। युग्यमिति नि

पाय्यानाय्यत्ववाद्दानऽर्थेऽनुपत्ता। आनानतिप्रत्ययस्मिन्निवासार्थे॥ ३२॥ लष्टुपय्यक
ण्यत्संज्ञायां। पन्नो निपात्यते संज्ञायां। लष्टुपंथ्यात स्वयमेव। लष्टुपथ्याद्वीह्वयः। कृष्ण
तश्तिकृपां। अवसरेजना। आमय्यडुय्याता॥ ३४॥ अवसर्थ्यं जनो तात्य्याणः। अवस
ता ध्येजनो नाश्वधातार्थ्येण भवति। कार्यं। शार्यं। पाक्यं। वाक्यं। णकारश्रुङ्गावार्थः
घकारस्तामाद्यात्विधानार्थः॥ ३५॥ आसुयुवपिरपिलपित्रपिदत्तिचमां च। आसूय
वीत्युनोतायोध्यादित्वस्य घ्यण् भवति। आसाव्यं। याप्यं। वाप्यं। राप्यं। लाप्यं। त्रवत्राप्यं
दंभ्यातानतिवलोपा। अवदा ध्यं। आचाम्यं॥ ३६॥ उवर्णादावश्यके। उवर्णान्ताधातो
दवश्यात्तावगम्यमाने घ्यण् भवति। वाय्यं। लाव्यं। अवश्यं। हूयात। अवश्यं तावच्च
वश्यकं। अवश्यलाव्यं। अवश्यमत्रेयलुक्। लय्यमय्यन्॥ ३७॥ पाधेम्मोनस्मामाधेय॥ २१

पाधाश्येतयोर्मौनमामिधश्चार्यर्थामंरध्यं घ्यण् भवति। पाय्यं। मानं। वचनात्। स्वार्थेय
इति। पय्यमय्यनादधाय्या। त्रिमितिधय्या। सामाधनी। समिदधानमंत्रः। उपचारात्
अविविश्चिशाख्येऽपिवन्नीतो। धाय्याः शंसंति धयमय्यत्॥ ३८॥ प्राडानीयाः सम्मना
नित्ययोः स्वरवत्। प्राडारुपपदयोर्नीयाधातोरसम्मतानित्ययोरर्थयोः संरध्यं घ्य
ण् भवति। न च स्वरवत्। प्राणाय्यश्चोरः। असम्मतश्चार्थः। अस्थिरश्चार्थः। आनाय्यो
दक्षिणाग्निः। योगार्हपत्यान्प्रणीयते। न चानित्यो रूढितः। कथं ज्येष्ठाय पुत्राय
पिता ब्रह्म ब्रूयात्। प्रणाय्यायां तवास्विनेति। अथ्यत्रापि शनिवचनात्॥ ३९॥ संचि
कुंडपः क्रतौ। सम्पूर्वाच्चिनोतेः। कुंडपूर्वात् पिबतेः। अक्रतावर्थे धाय्यघ्यण् भव
ति। न च स्वरवत्। संचीयते सोमः संचाय्यः क्रतुः। कुंडे पीयते इति कुंडपाय्यः। क्र

ञः। समोमको द्वियागः। क्रतुरूश्यात। अथोञोमः। पीयात अभिधानादधिकरणे
र्थवा।७४० राजसूयस्था। ञलनावल्लिधाय राजसूयश्चेति निपात्यते। राज्ञा सोत
व्यो राजा वा सूयतेऽस्मिन्निति राजसूयः। क्रतुः।७४१ सान्नाय्यनिकाय्यो हविर्नि
वासयोः। एतौ निपात्येते तद्धविर्निवासयोरर्थयोः। यथासंख्यं। सान्नाय्यं हविर्वि
शिष्टामवहूदधिचानं। अन्नेयमध्यतं। निकाय्यो निवासः। निचाय्यः।७४२ परि
चाय्योपचाय्यावग्नौ। एतावग्न्यर्थे निपात्येते। परिचीयतेऽसौ परिचाय्यो
उपचीयतेऽसौ उपचाय्यः। अग्निः।७४३ चित्याग्निचित्ये च। एते अग्न्यर्थे निपात्य
ते। चीयत इति चित्योऽग्निः। अग्नेश्चयनं अग्निचित्या। नाववद्दः। असह्योऽन्नोनि
पात्यते। असह्यः इति कर्हि नासिद्धं। अथ्यापिकविद्धद्रव्यः। अग्निः। अग्नेश्चयनं २२

अग्निचित्या। नाववाह्यः असह्ल्योऽन्नो निपात्यते। असह्ल्यः इति कर्हि नासिद्धं। अथ्यापि
कचिद्द्रव्यार्थप्रयोगात्। ऋतेनाह्य इति चाह्नोत्तवत्यया।७४५ अमावास्या वा। अमाश
हसद्दार्थे मापूर्वाद्वसतेः कालाधिकरणे ण्यत् भवति। दीर्घत्वं निपात्यते। अमावस
स्यातः श्व्यां चन्द्रार्को विनि। अमावास्यायलक्षणेनानुपपन्नेन सर्वं निपातनात्सिद्धं
७४६ पात तयाः। ततथ्यादयः लध्यसंज्ञा भवंति। लध्यपदेशात्तावकर्म्मणोः लध्यकर्त्व
लर्थे इत्येवमादयः।७४७ ण्वुल्तृचौ। धातोः परौ ण्वुल्तृचौ भवतः। कर्त्तरि कृत्। पाचकः
पक्ता। कथं गलेचुपात। गलेचोपकः। पादाभ्यां ह्रियते। पादहारकः। अय लिधानात्
४७ अनूपवादिभ्यश्च। सर्वधातुवः पचादिषु नाम ग्रहणं स्तुपठ्यते। तत्त्वः पचादिभ्यो
भावेभ्योऽत्र भवति। पचः। पठः। पचादिग्रहणं बाधकबाधनार्थं। अयपचः। जारस्तरः। इ

यणू न स्यात्॥ दवः॥ मर्षः॥ मघः॥ इत्यको पि न स्यात्॥ एवमन्येप्यत्र समन्वेष्याः॥ ७४८ नंद्या
देर्युः॥ नंद्यादेर्नाम गणनिर्दिष्टात् युर्भवति॥ नंदि वाशि मदि दूषि साधि शोभि॥
वर्द्धिभ्य इनंतेभ्यः संज्ञायां॥ नंदयतीति नंदनः॥ वाशनः॥ मदनः॥ दूषणः॥ साधनः॥ शो
भनः॥ सहितपिदमिसंज्ञायामनिनंतेभ्यश्च॥ सहनः॥ तपनः॥ दमनः॥ ज्वयनं नादत्रुज
ल्पनः॥ दर्पणः॥ रमणः॥ वेदनः॥ संदर्षणः॥ संकर्षणः॥ जनार्द्दनः॥ मधुसूदनः॥ पवनः॥
लवणः॥ नाम गणनिपातनात् णत्वं॥ विभीषणः॥ चित्तविनाशिनः॥ कुलदमनः॥ कर्मक्ष
र्याणामण् विषये पि स्यात्॥ ७४९ ग्रहादेर्णिनिः॥ ग्रहादेर्नाम गणनिर्दिष्टात् णिनि
र्भवति॥ गृह्णातीति ग्राही॥ तिष्ठतीति स्थायी॥ निरक्षी॥ विश्रावी॥ याचिवदव्रजवसो न
ञ्पूर्वात्॥ अयाची॥ अवादी॥ अव्राजी॥ अवासी॥ स्वरांतादपि च कर्तृकात्॥ अकारी॥ २२

धर्मस्य बाजानपः॥ विषयी॥ देशे विभावी॥ अभिभावी॥ सातत्येर्थे परिभवी॥ परिभावी॥ पदेऽद्ध
स्ववत्वं निपातनात्॥ कथयसेत्यादी॥ निधायी॥ समर्द्दीनि॥ वासी॥ अस्यार्थे इनामिद्धं॥ एवमध्य
हारी॥ संव्याहारी॥ अपराधी॥ अपाराधी॥ ७५० नाम्युपधात् प्रीज्ञाकृगः॥ नाम्युपधाद्धातोः
प्रीणातेः॥ किरतेश्च गिरतेर्ज्ञानातेश्च को भवति॥ विक्षिपः॥ विलिखः॥ प्रियः॥ त्रिकिरः॥ उ
त्किरः॥ गिरः॥ गिलः॥ ज्ञः॥ ७५१ उपसर्गे चातो डः॥ उपसर्गे चाकारांताद्धातोर्डो भवति
सुग्लः॥ सुम्लः॥ प्रज्ञः॥ डमतिसिंप्रमाणं उत्तरत्र स्यात्॥ गां संददातीति॥ गोसंदायः क्वचिप
रत्वादणू डस्यापवादो यं॥ ७५२ धेटूदृशिपाघ्राध्मः शः॥ उपसर्गेप्येभ्यः शो भवति॥ उद्धयः
उत्पश्यः॥ उत्पिबः॥ आद्धयत्योति पिबति॥ धेटृष्टकारः स्त्र्यर्थः॥ उज्जिघ्रः॥ उद्धमः॥ कथ
पश्यः॥ अन्यत्रापीति वचनात्॥ तथा व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः॥ उपसर्गे चातो डः॥ ७५३

याद्विमातिविद्यकः दक्षिणवति॥ धारिपारिलिंपविविंदां चानुपसर्गे॥ एषामनुपसर्गे सति शो
भवति॥ अर्द्दनीनिमाद्दयः॥ मातयः॥ विदिः॥ मामाआ॥ वेदयः॥ नेदेहृ उद्देजयः॥ विनि
त्वनयः॥ धु अधुड वा॥ धारयः॥ पारयः॥ लिंपतीति लिंपः॥ विंदतीति विंदः॥ सादृवर्या
न्न विंदिश्च वयवे॥ विंदुरिति निपातनाद्वा॥ कथं॥ निलिंपा नामदेवाः॥ अत्रापीत्वि
वनानु तथा॥ गां विंदतीति गोविंदः॥ अरविंदः॥ इयणन्स्यान्नु॥ ददः॥ दधः॥ इ निदद
दधोस्या सिद्धौ॥ ७५४ वा ज्वलादिदुनीसुवोऽणः॥ ज्वलादिभ्यो दुनोः तन्नेयात्तत्वे वा त्व
श्रानुपसर्गे वाऽणो भवति॥ ज्वलः॥ ज्वालः॥ चलः॥ चालः॥ कपशार्यंताद्वा॥ लादयो ह्यत
करणात्॥ दवः॥ दावः॥ नयः॥ नावः॥ इति किं चिन्न छंदसि॥ भवः॥ भावः॥ अनुपसर्ग इति
किं॥ प्रज्वलः॥ प्रचलः॥ प्रवदः॥ प्रणयः॥ प्रभवः॥ ७५५ समाङोः श्रुवः॥ समाङोरुपपद

२४

योः श्रुवातेर्ह्रौ णो भवति॥ वानस्मर्यात्॥ संस्रावः॥ आस्रावः॥ समाङोरिति किं॥ परिस्र
वः॥ ७५६ अवे ह्रृग्रोः॥ अवेरूपपदे हरतेर्ग्रतेश्च णो भवति॥ अवहारः॥ अवग्रायः॥ अ
इति किं॥ हरः॥ आग्रः॥ ७५७ दिहिलिहिश्लिषिश्वसिव्यधतीणश्यातां चा॥ एषां णो भवति
देहः॥ लेहः॥ श्लेषः॥ कथं प्राश्लेषः वचनं॥ श्वासः॥ व्याधः॥ अत्यायः॥ उपसर्गे ङिनाधकं य
हणं॥ अवश्यायः॥ दायः॥ धायः॥ प्रत्यायः॥ अत्यपि दृश्यते॥ अवतानः॥ वितानः॥ इतिव
कारात्॥ ७५८ ग्रहेर्वा॥ ग्रहेर्वा णो भवति॥ ग्राहः॥ जलचरः॥ ग्रहः॥ सूर्यादिः॥ ७५९ गेहे च
कः॥ ग्राहे गौ निधायवस्म वति॥ गृह्णातीति गृहं॥ गृहा॥ ७६० शिल्पिनि ष्वुकः॥ शिल्पि
न्यभिधाये ष्वुक भवति॥ अभिधानानु॥ नृतिखनिरंजिभ्य एव॥ नर्तकः॥ नर्तकी॥ खन
कः॥ खनकी॥ रजकः॥ रजकी॥ शिल्पं विज्ञानं॥ इनं तस्थानि नाष्ट अभिधानात्॥ ७६१ गथ

कः॥ गायतेः शिल्पिन्यर्थे थकः प्रत्ययो भवति॥ गाथकः॥ गाथकी॥ ७८२ ण्युट् च॥ गायतेः
शिल्पिन्यर्थे ण्युट् भवति॥ गायनः॥ गायनी॥ एतौ प्रत्ययौ शिल्पिन्यर्थे ऽपि दृश्यते
७८३ हः कालव्रीह्योः॥ जहातेः कालव्रीह्योर्थे ण्युट् भवति॥ जहाति भवानि
ति॥ हायनः संवत्सरः॥ जहाति उदकानि हायना व्रीहयः॥ कालव्रीह्योरिति किं॥ हाता
७८४ आशिष्यकः॥ आशंसायां गम्यमानायां धातोरकः प्रत्ययो भवति॥ जीवतात्
जीवकः॥ नंदतात् नंदकः॥ ७८५ प्रुसृल्वः साधुकारिणि॥ एषां साधुकारिण्यर्थे ऽकः
प्रत्ययो भवति॥ साधु प्रवते साधुप्रवकः॥ एवं सरकः॥ लवकः॥ साधुकरण
शीलामवेन तृष्क्रियामा तृप्रपंचार्थं साधुकारिणीति किं॥ प्रोता॥ सर्ता॥ ७८६ इ २५
ति सारस्वतप्रक्रियायां कृत्प्रकरणे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः॥ ॥अथ तृन्यात्॥ सर्वेभ्यः

ण॥ कर्मण्यण्॥ कर्मसंज्ञे उपपदे धातोरण् भवति॥ कुंभं करोतीति कुंभकारः॥ कांडका
रः॥ शरलावः॥ वेदाध्यायः॥ आदित्यं पश्यति॥ हिमवंतं शृणोति॥ ग्रामं गच्छतीत्यभिधा
नात्॥ वाक्यमेव॥ महांतं घटं करोतीति सापेक्षत्वात्॥ अघटं घटं करोतीति घट
कारः॥ इति चेत् प्रागवस्थार्थमात्रापेक्षत्वम् अभिधीयते॥ ७८७ ह्वावामश्च॥ एभ्यः कर्म
ण्युपपदे ऽण् भवति॥ कापवादः॥ स्वर्गह्वायः॥ तंतुवायः॥ धान्यमायः॥ मयतिरकर्म
कः॥ मीनाति मिनोत्योः केषुचिद् विषये माङ्रूपाभावः॥ ७८८ शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः॥
एभ्यः कर्मण्युपपदे णः भवति॥ शीलि चौरादिकः चुरादित्वात् दिर्नांतः॥ कमेरिति ङी॥ मांसशी
ला॥ मांसकामा॥ मांसभक्षा॥ कल्याणमाचरतीति कल्याणाचारा स्त्री॥ अणि ङीप् स्या
दिति स्यात्॥ शीलयन्नु इति शीला॥ मांसं शीलमस्या अस्या मांसशीला॥ कल्याणप्रतीक्षादुः

स्वद्धामन्ति । यथाभिधानादण् मन्त्रियाप्य नियद्यवर्मं नोऽभिगमस्त्राः । मा अंत्रेत्तोति
गमाइ निम्यात् । अंत्रेतोगिगामी । वक्ष्यति । समासेप्यधिधानं । चक्रष्टु मिति विवर्नो । ८२
आतोऽनुपसर्गे कः । कर्मण्युपपदे आकारान्ताधातोरनुपसर्गात्कः स्यात् । गोदः
अंशुलिबः । अनुपसर्गे इति किं । गोसंदायः । उपसर्गे रेख्यवधानात वचाणः । व
ल मित्रकः । आतापि वतिच्यः । ८४ नाम्निस्थश्च । नाम्न्युपपदे तिष्ठतेरातः का
रान्ताच्च कोऽत्र वति । अनुपसर्गे इति । नस्मर्य्यात । कच्छेन पिबन्तीति कच्छपः । द्वाभ्यां
पिबन्तीति द्विपः । सामनिष्ठतीति समस्थः । आमस्थं तिष्ठतीति आमस्थः । ८५ तुन्द
शोकयोः परिमृजापनुदोः । तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः परिमृजापनुदिभ्यां को
त्र वति । यथासंख्यं । तुन्दपरिमार्ष्टि तुन्दपरिमृजः । अजलस एवाभिधीयते । तुन्दपरिमार्ज्जो २६

यः । शोकमपनुदतीति शोकापनुदः । आनंदकर एव अयं । शोकापनोदो धर्मकथ
कः । ८६ प्रेदाज्ञः । कर्मण्युपसर्गोपपदे दा ज्ञाभ्यां कोऽत्र वति । प्रपाप्रदः । पथिप्रज्ञः । दा
यमिठू युत्पत्ता । नश्यज्ञाभावहयोनि । तन स्वनोपधयतीति स्वनप्रधायः । ८७ समिस्ख्यः
कर्मणि समि स्वोपपादस्व्याधातोः कोऽत्र वति । गां संचष्टे गोसंख्यः । सोपसर्गे वाद
वनं । मूलानि विलुञ्जतीति मूलविलुञ्जो रथः । नखमुचानि धनूंषि । अभिधानात्प्र
कृ नए वा कप्रत्ययः । तथा काकं च गुहा इति यास्का काकगुहास्तिलाः । कर्मण्युपपदे
ता । ८८ गस्टक् । कर्मण्युपपदे गायतेष्टक् स्यात् । मधुरं गायतीति मधुर
गी । सामगी । सामगी । अनुपसर्गे इति किं । सामसंगायः । डान्तुबंधेन द्वादि प्रपंचार्थे । ८९
सुरासीधोः पिबतेः । सुरासीधोः कर्मणोरुपपदयोरनुपसर्गात्पिबतेः कुष्ठेऽत्र व

ति॥ सुरां पिबन्तीति सुरापी॥ सीधुपी॥ सुरासीध्वोरिति किं॥ क्षीरपा ब्राह्मणी॥ पिबतेरिति
किं॥ सुरापात्री॥ अनुपसर्गे आदिति किं॥ सुराप्रपायः॥ सीधुप्रपायः॥ ७१०॥ ह्वो॥ऽ ह्वयो॥
द्यमनयोः॥ अनुपसर्गे आदिति न स्मर्यते॥ कर्मण्युपपदे हरतेर्वयस्यिगद्यमान
उद्यमानवार्थवर्त्तमाद वृत्तवति॥ ऊर्द्ध्वयमनं उद्यमनं॥ नतिः॥ स्वदंतुद्यमनं॥ तथा
वयोग्रहणमुद्यमनार्थमिति॥ भज्यमानं चात्र वयो गम्यते॥ कवचहरः॥ क्षत्रियकु
मारः॥ अस्थिहरः श्वा॥ अंशहरो दायादः॥ वा तु हरं तैलं॥ पितृहरं घृतं॥ उद्यमने त्वनार
हरः॥ आणापवादः॥ ७११॥ आनिता॥ शील्ये पुष्पाद्युपपदे हृञः॥ शीलमस्य पुष्पाद्याहरो वि
द्याधरः॥ नाशील्ये इति किं॥ भारहारः॥ ७१२॥ अर्हः॥ नाशील्ये माङुचनस्मर्यते॥ कर्मण्यु
पपादेऽर्हातेरं वृत्तवति॥ पूजार्हो विप्रः॥ ७१३॥ धृञः प्रहरणे वा दंडसूत्रयोः॥ दंडसूत्रयो २७

र्वर्जितप्रकरणवाचकाः कर्मण्युपपदे धृञोऽचूनवति॥ वज्रधरः॥ चक्रधरः॥ अदंड
सूत्रयोरिति किं॥ दंडधारः॥ सूत्रधारः॥ सूत्रप्रतिषेधादप्रहरणेपि॥ भूधरः॥ जटाधरः॥
गंगाधरः॥ ७१४॥ धनुर्दंडत्सरुलांगलांकुशयष्टितोमरेष्वग्रहेर्वा॥ एषु कर्मसूप
पदेषु ग्रहेरच्वा भवति॥ धनुर्ग्रहः॥ धनुर्ग्राहः॥ धनुर्ग्राहः॥ दंडग्रहः॥ दंडग्राहः॥ दं
डग्राहः॥ त्सरुग्रहः॥ त्सरुग्राहः॥ लांगलग्रहः॥ लांगलग्राहः॥ अंकुशग्रहः॥ अंकुश
ग्राहः॥ यष्टिग्रहः॥ यष्टिग्राहः॥ तोमरग्रहः॥ तोमरग्राहः॥ घटग्रहः॥ घटीग्रहः॥
पचाद्यच्॥ घटग्रहः॥ घटीग्रहः॥ ग्रहणे पि तथा सूत्रग्रहः॥ धारणे च सूत्रग्राहः॥
पचादिप्रपचार्थप्रकरणमिदमिति॥ ७१५॥ स्तंबकर्णयोरमिजपोः॥ स्तंबकर्णयो
र्नाम्नोरुपपदयोरमिजपिभ्यां यथासंख्यमचूनवति॥ स्तंबेरमः॥ स्तंबेरमः॥ हस्ती

चाकर्मत्रिपताकसेजयपारवलः।। स्तनकएवान्निधीयते। तथासमस्तयाश्चारुकृ।। ७।।६
शंपूर्वे ध्मः संज्ञायां। सर्वेभ्यः।। शंपूर्वेभ्यो धातुभ्यः संज्ञायां गम्यमानायां अच् स्यात् भव
ति। शंकरोतीति शंकरः।। शंभवः।। शंवदः।। शंतरः।। शंपूर्वेभ्यो धातुभ्य इति। बहुव्री
हिणा नत्वादेवादिभ्य। पिटाच्चाध्यातां। शंकरा नाम परिव्राजका।। ७।।७ शीङो ऽ
धिकरणे वा अधिकरणे च नाम्न्युपपदे शेतेरच् भवति।। खे शेते। खशयः।। च
कारात् पार्श्वादौ करणे। पार्श्वेन शेते। पार्श्वशयः।। पृष्ठशयः।। उदरशयः।। दिग्धेन
सहशेते। दिग्धसहशयः।। इति भाष्ये द्वयं। उत्तानादिषु कर्तृषु। उत्तानः शेते। उ
त्तानशयः।। ७।।८ चरेष्टः।। चकारात् अधिकरणे नाम्न्युपपदे चरेष्टो भवति।। कुरु
षु चरतीति। कुरुचरी।। कुरुचरः।। अयमत्रापि च भवति। भिक्षया चरतीति। भिक्षा

चरः। भिक्षाचरी।। सेनाचरः।। सेनाचरी।। आदायचरः।। आदायचरी।। ७।।९ पुरोऽग्रतो
ऽग्रेषु सर्तेः।। पुरस् अग्रतस् अग्रे एषूपपदेषु सर्तेष्टो भवति। पुरः सरतीति। पुरःसरः।। पुरःसरी।। अ
ग्रतःसरः।। अग्रतःसरी।। आद्यादित्वात् तस्। अग्रेसरः।। अग्रेसरी।। एकारान्तमव्य
यं निपातनात् अलुक् वा।। ७।।१० पूर्वे कर्तरि।। पूर्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे सर्ते
ष्टो भवति। पूर्वः सरतीति। पूर्वसरः।। पूर्वसरी।। कस्मात् पूर्वं देशं याति वा देव। कर्तरी
ति किं। पूर्वं सरति। पूर्वसारः।। ७।।११ कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु। शब्दश्लोकक
लहगाथावैरचाटुसूत्रमंत्रपदेषु। अ शब्दादिषु कर्मसूपपदेषु हेतौ कर्तरि
ताच्छील्ये आनुलोम्ये च गम्यमाने कृञष्टो भवति। प्रतीति। शक्तिं करोति। हेतुरि
त्यर्थः। निनंतवा त्ध्यान विद्यायशस्करी।। विद्यां हेतुः। ताच्छील्ये। श्राद्धकरः।। श्रा

बलोघमन्त्रकूलना। वचनकरः। अशब्दादिष्विति किं। शब्दकारः। एवं श्लोककार
कलहकारः। गाथाकारः। वैरकारः। चाटुकारः। सूत्रकारः। मंत्रकारः। पदका
रः। हेत्वानुलोम्ययोरविवक्षास्थितेवा। ताछील्याद्यादिति। वर्जना। कथं अं
नादिकरणाथाल्लाघ्य। अं नकारादयः। इत्यभिधानात्। ७२१ तद्यदाद्यंनानं
नकारबहुनाहृदहदिवाविभानिशाप्रभाभाश्चित्रकर्तृनांदीकिंलिपिलि
बिबलिभक्तिक्षेत्रजंघाधनुररुःसंख्यासु चा। अहेत्वाद्यर्थमिदं। तदादि
षु कर्मण्युपपदेषु टप्रत्ययो भवति। पंछछौंदसमोयं इति कश्चित्। तकारो
नीति। तकारः। नकारः। इत्यादिहितीवात्। नत्र्यमकारः। एवं यकारः। आदिकरः।
अंतकरः। अनंतकरः। कारकरः। नंदुकरः। बाहुकरः। अहस्करः। दिवाकरः। २९

विभाकरः। निशाकरः। प्रभाकरः। भास्करः। नक्तिकरः। क्षेत्रकरः। चत्रक्करः। किंयत्तद्ध
नुष्षु क्रियामादेव कर्तव्यः। तकारात् रजनीकरः। क्षपाकरः। क्षणदाकरः। इत्या
दयो। ध्यनुसर्तव्याः। ७२२ टनोकर्मशब्दो। कर्मशब्दे कर्मण्युपपदे टप्रत्ययो भ
वति। भृतौ गम्यमानायां। भृति किं कर्मस्तव्यं। कर्मकाराः। भृति कः। कर्मकरी दासी
भृता विति किं। कर्मकारः। शब्दग्रहणं प्रत्ययार्थं कर्मस्थ्यादिति। ७२४ स्तंबश
कृतो। स्तंबशकृतोः कर्मणोरुपपदयोः इञ्भवति। स्तंबकरिः। व्रीहिरर्वा। स्तं
बकरो न्यः। शकृत्करिः। वत्स एवेत्यभिधानात्। शकृत्कारो न्यः। ७२५ हरतेर्ह
तिनाथयोः पशौ। हतिनाथयोः कर्मणोरुपपदयोर्हरतेरिः पशौ कर्तरि इन् भवति
हतिहरिः। नाथहरिः। पशुः। ७२६ फलेग्रहरात्मंभरिश्च। एषु कर्मण्युपपदेषु यद्धरि

र्भवति॥ फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः॥ अत्र निपातनाद॥ आत्मंभरिः॥ मलं गृह्णातीति मल
ग्रहिः॥ रजो गृह्णातीति रजोग्रहिः॥ ४८७ दववातयोराप्तः॥ दववातयोः कर्मणि
रूपपदयोराप्नोतेर्न्नर्भवति॥ दवानाप्नोति॥ दवापिः॥ वातानाप्नोति॥ वातापिः॥
अश्वः॥ विशिशुपकुक्षिद्वातृ॥ ४८८ आत्मोदरकुक्षिषु भृञः खिः॥ एषु कर्मसू
पपदेषु भृञः खिर्भवति॥ आत्मानमव॥ बिभर्त्ति॥ आत्मंभरिः॥ उदरंभरिः॥ कुक्षिं
भरिः॥ ४८९ एजेः खश्॥ कर्मण्युपपदे एजयतेः खश् भवति॥ अंगमेजयः॥ जनमे
जयः॥ खानुबंधो मान्तः॥ शानुबंधः सार्वधातुकत्वाद्विकरणश्नोयणपाद्यात्॥ ४९०
शुनीस्तनमुंजकूलास्यपुष्पेषु धेटः॥ एषु कर्मसूपपदेषु धेटः खश् भवति॥ शुनं
धयतीति॥ शुनिंधयः॥ स्तनंधयः॥ मुंजंधयः॥ कूलंधयः॥ आस्यंधयः॥ पुष्पंधय

३०

ध॥ जादिषु के चिन्नञ्छंति॥ प्रकृतावानर्थक्यात्रेद्रे टूष्कारान्दाद्यर्थो विज्ञा
यते॥ शुनिंधयी॥ स्तनंधयी॥ ४९१ नाडीकरमुष्टिपाणिनासिकास्तु ध्मश्च॥ एषु
कर्मसूपपादेषु ध्मातो धेटश्च खश् भवति॥ नाडिंधमः॥ नाडिंधयः॥ करंधयः
करंधमः॥ केचित्तु छंति॥ मुष्टिंधमः॥ मुष्टिंधयः॥ पाणिंधमः॥ पाणिंधयः॥ इति ने
छंत्यन्ये॥ नासिकंधमः॥ नासिकंधयः॥ शुनीस्तनीघटीखारीवातेषु ध्मानमिच्छं
त्येके॥ शुनिंधमः॥ स्तनिंधमः॥ घटिंधमः॥ खारिंधमः॥ वातंधमः॥ इति॥ ४९२ विधुरुहि
तेषु तुदः॥ एषु कर्मसूपपादेषु तुदतेः खश् भवति॥ विधुंतुदः॥ अरुंतुदः॥ ति
लंतुदः॥ ४९३ असूर्योग्रयोर्दृशः॥ असूर्योग्रयोः कर्मणोरुपपदयोर्दृशेः खश्
भवति॥ न सूर्यं पश्यंति असूर्यंपश्यानि मुखानि॥ उग्रंपश्यः॥ असूर्यंपश्या राज

दाराः॥ सूर्यमपि न पश्यंतीत्यर्थः॥ दर्शिना चक्षुर्बंधत्वान्न॥ असूर्यमित्यहमसोगमक
त्वात्॥ ३४ ललाटंतपः॥ ललाटकर्मण्युपपदे तपतेः खश् स्यात्॥ ललाटं
तपः॥ ३५ मितनखपरिमाणेषु पचः॥ एषु कर्मसूपपदेषु पचः खश् स्या
त्॥ मितंपचा ब्राह्मणी॥ नखंपचा यवागूः॥ प्रस्थंपचा कटाहः॥ द्रोणंपचा स्था
ली॥ प्रस्थादय एव परिमाणान्यत्र गृह्यंते न कालः संख्या च॥ तेन मासं पच
ति एकं पचतीति वाक्यमेव॥ ३६ कूलेऽद्रुजोद्वहोः॥ कूले कर्मण्युपपदे उद्रु
जोद्वहोः खश् स्यात्॥ कूलमुद्रुजा नदी॥ कूलमुद्वहः समुद्रः॥ ३७ वहंलि
हाभ्रंलिहपरंतापरमदाश्च॥ एभ्यः खश्प्रत्ययो निपात्यंते॥ वहंलिहा गौः॥ ३१
अभ्रंलिहो वायुः॥ परं तापयतीति परंतपः॥ इरया माद्यतीति इरं॥ चकारात्तु वा

न मजंति वा तमजा मृगाः॥ अर्द्धंजहा माखाः॥ ३८ वदः खः॥ प्रियवशयोः॥ प्रियव
शयोः कर्मणोरूपपदयोर्वदः खोत्स्यवति॥ प्रियंवदः॥ वशंवदः॥ उत्तरार्थमिदं क्रि
यालाभ्यवार्थश्चो खः क्रियते॥ ३९ सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः॥ एषु कर्मसूप
पदेषु कषतेः खोत्स्यवति॥ सर्वंकषः॥ खलः॥ कूलंकषा नदी॥ अभ्रंकषो गिरिः॥ क
रीषंकषा वात्या॥ ४० मेघर्तिभयेषु कृञः॥ एषु कर्मसूपपदे कृञः खोत्स्यवति॥
भयंकरः॥ अभयंकरः॥ न्यायवत्तादं तविधिज विकरः॥ मघंकरः॥ ४१ क्षेमप्रि
यमद्रेष्वण् च॥ एषु कर्मसूपपदेषु कृञः खोत्स्यवति॥ अण् च॥ क्षेमंकरः॥ क्षेमकारः॥
प्रियंकरः॥ प्रियंकारः॥ मद्रंकरः॥ मद्रकारः॥ वत्तिसिद्धे अण् अत्र दर्शनं हेत्वादिदूबाध
नार्थं पक्षित्तिति किं॥ मद्रकारः॥ ४२ भावकरणयोराशितंभुवः॥ आशितशब्दे उपप

दन्नवति॥ नो ष्वककर्मणि चार्थे खोऽन्नवति॥ आशिनमाशितं॥ आशितस्य भवनं॥ आ
शितं भवं भवना॥ आशितंभव उनया॥ आशितंभवा पंवपूली॥ ८४२ नाम्नि भृ
तृवृ वृ जि धारि पत तपि दमि सहां संज्ञायां॥ नाम्न्युपपादएभ्यः संज्ञायां खोऽन्नवति
रथेन तरति रथंतरं साम॥ विश्वं बिभर्त्ति विश्वंभरा॥ अवनिः॥ पतिं वृणीत पतिंव
रा कन्या॥ धनं जिनवान् धनंजयः॥ वसु निधारयतीति वसुंधरा॥ अतिधातूजस्यः
शत्रुं तपति शत्रुंतपः॥ अरिं दाम्यति दमति वा अरिंदमः॥ शत्रुं सहते शत्रुंसहः॥ स
र्वंसहः॥ नाम्न कर्मवच्च यथार्थं तं वं संज्ञवाङ्ख्यातानाम्नीति सुखार्थं॥ ८४४ गम
श्चा॥ नाम्न्युपपादगामेश्च संज्ञायां खोऽन्नवति॥ सुतंगमः॥ सुजातां गच्छतीति सुतं
गमः॥ सीमंतं गमो हसी॥ प्लवंगमा॥ पंथानः॥ हृदयंगमा वाचः॥ ८४५ उरो वि ३२

ख हायसोरुरवा देशश्च उरो विहायसोरुपपदयोर्गमेश्च संज्ञायां खोऽन्नवति॥ तयोश्च उर
विहौ यथाक्रमं खेऽन्नवति॥ उरसा गच्छतीति उरंगमः॥ विहंगमः॥ ८४६ डोऽसंज्ञाया
मपि॥ नाम्न्युपपादगामेर्डोऽन्नवति॥ संज्ञायामपि उरो विहायसोः उरविहौ चान्न
वत॥ यथासंख्यं॥ भुजगः॥ उरगः॥ प्लवगः॥ पतगः॥ अंतगः॥ अध्वंतगः॥ अध्वगः॥ दू
रगः॥ पारगः॥ अंतगः॥ सर्वगः॥ अनंतगः॥ सर्वत्रगः॥ ग्रामगः॥ अरुतल्पगः॥ डु अर्थ
निर्योदशः॥ नगः॥ अगः॥ नागः॥ प्राणिनि चान्तीरगः॥ पीवगः॥ उरगः॥ विहगः॥ ८४७
विहंग उरंग भुजंगाश्च॥ एतानडप्रत्ययांता निपात्यंते संज्ञायामव॥ विहायसा ग
च्छतीति॥ विहंगः॥ उरसा गच्छतीति॥ उरंगः॥ भुजंगः॥ चकारात्पतन्गच्छति॥ पतंगः॥
प्लवनगच्छतीति प्लवंगः॥ प्लवंगः॥ ८४८ अन्यतोऽपि च॥ गमेरन्यस्मादपि धातोः
संज्ञायामपि डोऽन्नवति॥ नाम्न्युपपादे वारिचरतीति॥ वावोहंसः॥ गिरीशः॥ न

गिरिशः॥ वरानादं ति॥ वाराट्टः॥ परिस्थाद्यातपरिस्थाकर्मण्यपि॥ ७४५ हंतेः॥ कर्म
ण्याशीर्गम्याः॥ कर्मण्युपपदे आशिषिगतो च वर्त्तमानाद्धंतेर्नो भवति॥ शत्रुं व
ध्यात्॥ शत्रुहः॥ क्लेशं हंति॥ क्लेशहः॥ कर्मण्येव निरपेक्षत्वात् कर्मैत्यदंतां सुखार्थे
५० अपात्क्लेशतमसोः॥ क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोरपात्परस्मात् हंतेर्डो भवति
क्लेशापहः॥ तमापहः॥ कथं दुःखापहः॥ ज्वरापहः॥ वातपित्तकफापहः॥ विस्वाग्नि
दर्प्पापहः॥ अन्यत्रापि भवतीति सिद्धं॥ प्रयं चार्थो विधानं॥ कथं॥ दार्वाघाटः॥ चार्वाघाटः
वर्णसंघाटः॥ घटात्मने विस्थति॥ चारु आद्धंतीति॥ चार्वाघातः॥ एवं वर्णसंघातः॥ दा
र्वाघातोऽपि स्यात्॥ असंज्ञायामिष्यतएव॥ ७५१ कुमारशीर्षयोर्णिनिः॥ शिरः प
र्यायः शीर्षशब्दः॥ कुमारशीर्षयोः कर्मणोरुपपदयोर्द्धंतेर्णिनिः प्रत्ययो भवति॥ कुमारघा
ती॥ शीर्षघाती॥ ७५२ टगूजक्षायाणजायापत्योः॥ लक्षणयोगाल्लक्षणं जायापत्योः २२

कर्मणोरुपपदयोर्द्धंतेर्लक्षणवति कर्त्तरि टक् भवति॥ जायाघ्नो ब्राह्मणः॥ पति
घ्नी वृषली॥ ७५३ अमनुष्यकर्त्तृके पि च॥ कर्मण्युपपदे अमनुष्यकर्तृके पि ध
त्वार्थे वर्त्तमानाद्धंतेष्टक् भवति॥ जायाघ्नस्तिलकः॥ पतिघ्नी पाणिरेखा॥ श्लेष्मघ्न
ति कटुकं॥ पित्तघ्नं घृतं॥ वातघ्नं तैलं॥ अमनुष्यकर्तृक इति किं॥ आखुघातः
शूद्रः॥ ब्राह्मणघाता वृषलः॥ कथं चौरघातो गजः॥ शत्रुघातः॥ वृषलः॥ अपि
शब्दात्॥ अमनुष्यकः॥ हस्तघ्नः॥ बलः॥ शत्रुघ्नः॥ शूरः॥ इति च भवति॥ ७५४ हस्तिबाहु
कपाटेषु शक्तौ॥ एषु कर्मसूपपदेषु शक्तौ गम्यमानायां हंतेष्टक् भवति॥ ह
स्तिघ्नः॥ बाहुघ्नः॥ इति मतं॥ कपाटघ्नः॥ नगरे च वृद्धस्त्रिनी अपिवचनात् नगरघ्नो
ऽहिः॥ नगरघाता हस्ती॥ ७५५ पाणिघताडघौ शिल्पिनि॥ एतौ शिल्पिनि
कर्त्तरि निपात्येते॥ पाणिघ्नं पाणौ वा हंति॥ पाणिघः॥ ताडघः॥ शिल्पिनीति किं

पालिघानः॥ नाडंधमः॥ राजानं हंति॥ राजघः॥ इत्यपाधिकारात्॥छप॥ नग्नपलितप्रियां
धस्थूलसुभगाढ्येषु तदंतेष्वेवं जाः स्यन्दृ करणे॥ अच्व्यंतस्य अज्ञातस्य तदा
भजातानां च्व्यर्थेष्वपन्नवनं॥ अच्व्यंतत ज्ञापकं॥ अच्व्यंतत ज्ञापकं वर्तमानेषु नग्नादि
ष्वपपादेषु करणे तत्र ख्युन् भवति॥ अनाढ्यानाढ्यः॥ क्रियते ऽनेनानग्नं करणं॥
द्यूतं॥ एवं॥ पलितंकरणं॥ तैलं॥ प्रियंकरणं॥ शीलं॥ अंधंकरणं॥ शोकः॥ स्थूलंकरणं॥ दधि॥
सुभगंकरणं॥ रूपं॥ आढ्यंकरणं॥ वित्तं॥ च्व्यर्थे करणमित्यादि॥ च्वेलंदंत विधिना॥ अच्व्यं
तत ज्ञापकं॥ आविच्छंतवात्॥ च्यर्थे वद्धितत्वात्॥ च्व्यंतेषु न भवति॥ उत्तरत्रापि एवं॥
नग्नीकरोति॥ आढ्यं भवति॥ आननमुंड पिनेवा विशेषात्॥छप॥ सुवः॥ खिष्णुखु
कञौ कर्तरि॥ अच्व्यंतेषु नग्नादिष्वपपादेषु सुवः॥ खिष्णुः॥ खुकञौ कर्तरि
कारके भवतः॥ नग्नंभविष्णुः॥ नग्नंभावुकः॥ पलितंभविष्णुः॥ पलितंभावुकः॥ ७
प्रियंभविष्णुः॥ प्रियंभावुकः॥ अंधंभविष्णुः॥ अंधंभावुकः॥ स्थूलंभविष्णुः॥ स्थूलंभा
वुकः॥ सुभगंभविष्णुः॥ सुभगंभावुकः॥ आढ्यंभविष्णुः॥ आढ्यंभावुकः॥ अ
नग्नंभविष्णुः॥ अनग्नंभावुकः॥ इत्यादि॥ च्व्यंतेषु न भवति॥ आढ्यीभविता
लिकवान्नत्वित्॥ अच्व्यंतत ज्ञापकं इति निपरावधि॥ इष्णुच्कार्योऽलवनः॥ इका
रस्तु स्वार्थ एव। तथा कर्तरीति॥छप॥ नडो विण्॥ कर्मण्युपपादेषु जो विण् भ
वति॥ अर्द्वित्ताकः पादद्वातकः उपसर्गादितिकवित्॥ अयंत्र आचार्याः स्वना कृ
॥छप॥ स्पृशोऽनुदके क्विन्॥ नामयपपादेषु स्पृशेर्धातोः क्विन्संज्ञायां विण्॥ प्रलोकप्र
युक्तश्तिवचनं॥ तुराषाट्॥ सहः॥ पृतनाषाट्॥ तुरासाहं पुरोधायेति॥छप॥ वहश्च॥
कर्मण्युपपादे वहेर्धातोः क्विन्संज्ञायां विण् स्यात्॥ प्रष्ठवाट्॥ प्रष्ठौही॥ वाहे

२४

वशिष्टश्चाविनिश्चदमपिपूर्ववत्॥८०॥ अनमिडश्चा। अनस्यिउपपदेवदेर्वि
ण॰ हाव॰:अंज्ञायां॥ अनमश्चडोत्नवति। अनावदति। अनड्वान्। अनडुही
हृदिवात्॥ कविन्॥ अनड्वाही॥८१॥ डुह:को घश्च। कर्मण्येपपदेडुह:को
नवति। घश्चांतादेश:॥ अव्दुघा। गो:॥ कामदुघा। गो:॥ कामडुघा:। च स्यकृ
प्रका अमयोतबुधेः डुः प्रमुकाधुनागोवंप्रयोक्तुः॥ प्येवशांस नि॥८२॥ विट्
कमिरवनिश्चनिजनां॥ नाम्न्युपपादेएभ्योविट्नवति। आन्नगात्दधिको
आविषरवाश्चनथागोषा॥ श्रियंदधत्तराजेंद्र:॥ अब्जुजाश्चहिताइमोछंद
सिसंज्ञायधनविश्रुनालोकोप्रद्युज्यंतइतिमंतां॥८३॥ मांत्रश्वेतवहोक्तशा॥
युरोडाशावयजिभ्यो विण्। एभ्यो विण्नवति। मंत्रविषयेश्चोनेरुष्य २५
नाश्वेतवाह॥ इंद्र:॥ उक्थशास्त्रोविशिंसतिउक्थशा। यजमान॥ पुराडाश्च

यतेपुराडा:॥ दसृअडत्रं निपात्नना नू। पुरोडाश्चन। इतिवा अकारांतश्चनिपात्यात। स
दापुराडाशपवित्रेनाधारा। स्वरश्चतीस्मामकषायदो॥ तादारावास्मयश्चाश्रुतिशां
तकिल्बिषममन्त्रशास्त्रश्रयमंबारअरवा॥८३॥ इति अवयजाता। अवया॥ विरामेयंड
नादोविषामंतस्थडश्रूश्वेनावाच्यां। उक्थशाश्चां। पाराडाश्चां। अवयोश्चां। अदंतपदे
डाराडाभ्यां। श्वरादेउाश्वेत वाहो। उक्थशंसो। पुराडाशो। अवयाजा। मांत्रेरूढिवात्
तथादर्शिनंगच्यात। शंज्ञाशद्वा। लोकंप्रद्युज्यनइतिमतां॥८४॥ आत्तामनघनिश्च नि
श्विच॥ अकारांताद्धातामेनघनिपू वा निपविच्। इत्येएतप्रत्ययाद्भवंति। मनशोत्तनं
दद्धातीति। सुदामा॥ अश्वश्चवतिष्ठ नीति। अश्वठामा॥ एवांघनिपू। सुधीवा। सुपीवा। व
निपा। नूरिदावा। घृतपावा॥ विच्। कीलालपा॥८५॥ अये योऽपि हश्यंता। अयाया ऽपिध

उत्पत्लत्रयाद्दृश्यांत। मनन्नुशम्मो। कनिप् प्रातरित्वा। वनिप्। विजावा। विच्। रुशिरि
शिरिह्निमायां। राट्। परट्। दृशिग्रहणं प्रयोगानुसारार्थं ॥ ६६ ॥ क्विप्त्राध्माना:। क्विप्त्रदृश्यन्ता
त्ररवचयात्रत्र ता। उरवाश्रत्। प्रमा। निर्ध्वंसता। पर्णध्वत्। अन्दद्धू। क्रुडू। पञ्चग्रडू। श्रुडू। कु
की:। गी:। ॥ ६७ ॥ वादः पंचम्यां त्रंभो। वदः पंचम्यंतं तत्पवाद त्राशः क्विपू स्नवति। वदा
द्वंद्वं। तिवदत्रृत्। ॥ ६८ ॥ स्पृशोऽनुदके नाम्न्युपपदे स्पृशोऽनुदके क्विप्भवति। घृतं
स्पृशतीति घृतस्पृक्। मंत्रेण स्पृशतीति मंत्रस्पृक्। अनुदक इति किं। उदकस्पर्शी
॥ ६९ ॥ अदोऽनन्ने। अन्ने नाम्न्युपपदे अदः क्विप्भवति। अस्यमत्ति। अस्यात्। आ
ममत्ति। आमात्। अनन्न इति किं। अन्नमत्तीति अन्नादः। कणादः। इत्यपि दृश्यते ॥ ७० ॥
क्रव्ये च। क्रव्ये चोपपदे अदः क्विप्भवति। पुनर्वचनात् पक्षे। क्रव्यात्। पक्षे अण्वा। क्रव्याद
३६

राद्दम्मा:। चक्षु:। स्त्रीयं पंचाद्येति। ॥ ७१ ॥ ऋत्विक्‌दधृक्स्रक्‌दिगुष्णिग्दृश्या पातक्विं
तानिपात्यंते। ना। मानाजयतीति। ऋत्विग्। हृदित्वं एव। धृषद्द्वित्वं नं। दधृक्। सृजेमत्नप
रोऽतु। कर्मणि च क्विप्। सृज्यतेति। ना। मिता। स्रक्। दिशे: कर्मणि चा। दिशिनामिति। दि
क्। उक्षिहत्वं निल्लति। उष्णिक्। उदादल्लोपश्च षत्वं गत्वं च दृगादिश्चानु ॥ ७२ ॥ सत्सूद्विष
द्रुहदुहयुजविदभिदछिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि। एषामुपसर्गेऽनुपसर्गे
ऽपि नाम्न्युपपदे नाम्न्युपपदेऽपि क्विप्भवति। उपसीदतीति। उपसत्। सत्। स्ना
सत्। द्विषन्याद्दचयोतु। सूरद्वादि। प्रसूत। प्रसू:। अंगसू:। विद्विट्। द्विट्। मित्र
द्विट्। प्रैल्सनीति। प्रध्रुक्। ध्रुक्। मित्रध्रुक्। प्रधुक्। गोधुक्। प्रयुक्। अश्वयुक्। सं
वित्। विन्। वेदवित्। लाभार्थे नचहरपान। प्रभित्। काष्ठभित्। प्रछित्। छित्। र

हुङ्कितान्न्नन्तिजित्। प्रणीः। नीः। सेनानीः॥ विराट्। राट्। गिरिराट्। प्रयत्नार्थमिदं ७२
कर्मण्युपमाने। त्यदादौ दृशष्टक्सकौ च। त्यदादावुपपदे दृशः कर्मणि कप
मीध्यिटक्सकौ स्तवतः। क्विप्च स्यात्। तादृशः। तादृशी। तादृक्षः॥ तादृक्
एकसमानस्य सः। सदृशः॥ सदृशी॥ सदृक्षः॥ सदृक्। आ सर्वनाम्न इति त्या
दृशः॥ त्यादृशी। त्यादृक्। त्यादृक्षः॥ अद्भ्यादावितिकिं। वृक्षइव दृश्यते
उपमानमिति। स्यदृश्यते। कर्मणीति किं। सहस्वपश्यति।७४ नाम्न्यजातौ णिनि
स्ताच्छील्ये। तच्छब्देन धात्वर्थो निर्दिश्यते। तादृक्शीलं यस्य कर्त्तुरिति विग्रहः
अजातिवाचिनि नाम्न्युपपदे ताच्छील्ये गम्यमाने णिनिः स्यात्। उष्णभोजी॥ २१
लवणभोजी। धर्मविनाशी। नाम्नीति किं। उपलब्धा। सर्त्ता। कथमस्तु दामा

री। प्रत्यासारी। ब्रह्मवादी। साधवे च। साधुवादी। साधु ददातीति साधुदायी। साधुका
रीति वक्तव्यम्। वा। अजाताविति किं। ब्राह्मणानामन्त्रयिता। आङ्तित्यदृष्णाद्ज्ञाति
लिङ्गानां च सर्वनाम्नाङ् स्यात निर्णयो गौः त्वचरणे। सद्धः। आप्राप्यन्त्यलिवि
नाशार्थां सव्यस्य युगपद्गुणे। अस्य वैलिङ्गान्वक्तुर्थान्तां जातिकन्या। विड्डुः। श्य
य। कुमारवादीति न वितर्त्यं मजातिवाचिनि। ७५ कर्त्तर्युपमाने उपमानार्थे नाम्नि
कर्तृवाचिन्युपपदे धातोः णिनिः स्यात्। आत्मार्थमशीलात्तीक्ष्णार्थं च उष्ट्र इव क्रो
शतीति उष्ट्रक्रोशी। कर्त्तरीति किं। शीलीनिवाकाङ्क्षनूष्ट्रं के उपमानश्ति किं
उष्ट्रः क्रोशति। उपपदवाच्यः कर्त्ता। णिनि अर्थस्य कर्तुरुपमानं ग्राह्यं। उष्ट्र इव क्रो
शनमस्येति वाक्ये न। रोगसंबन्धापि गोण त्वमिति। ७६ व्रताच्छील्ये व्रतं

शास्त्रविहितोधर्मो।आतीश्चंसापानः।उपपदमात्रोवा।नास्कपपादव्रता।तीश्च
आर्गम्यमानायांसिनिर्नवति।अश्राद्धभोजी।अलवणभोजी।अथविस्पृहश्चानि
यमः।स्मतिश्चोजना।अश्राद्धमवधुंजे।नश्राद्धमिति।क्षीरपायिणउशीनराः।सो
वीरपायिणोवाह्लीकाः।इत्यत्रानियोस्यैं।नाश्नीति।रुचिंविना।पिच्छीरनाप्यर्थेइ
ति।शीलादन्यदर्शी॥७११ मनः।सुंवन्नात्।कर्मण्युपपादेमन्याततोलासिनि
र्नवति।अस्मिंश्चणिनिश्चयायांत।उपपदस्यसुंवञ्चोपतिष्ठते।यथाभत्तवं।मन्या
त्।पंडुमानी।पंडुमानिनी।पंडुंमन्यतेसुंवास्वनिपुंवदादि।शास्त्रमत्राज्ञिमत्तं
ननरववद्वामानिनी।व्रह्मबंधुमानिनी।ब्राह्मणीमानिनीतिसिद्धं॥७१८ स्वश्चात्ममने
कर्मण्युपपादआत्माथर्थ्यामन्यातनव्योसिनिर्नवति।स्वश्च।विदुषीमात्माने २८

मन्यात।विद्वन्मानिनी।विद्वन्मानी।विदुषिंमन्या।विद्वन्मन्यः।पंडुमानिनी।पंडुमा
नी।पंड्विमन्याः।पंडुंमन्या।तव्याधिकरणव्रानो।सिनिपुंवद्भावः।नादर्थमिवार्थ
हारण।आत्मशब्दकर्मस्त्रालावाक्यस्वार्थी।कारकशक्तितदातु।तदृश्ति।ए
कएवकर्त्ताकर्मस्यात्।यथापीयमानंमधुमदीयतीति।ब्रा त्मावचनात्॥७१९
करणेयजः।करणेवाच्युपपदेधातोःक्रियायांवर्त्तमानायांयेज
त।सिनिर्नवति।अग्निष्टोमायाजी।वाजपेययाजी।अग्निष्टोमायागःस्वर्ग
स्यफलंभवितव्यमित्यर्थः।स्वर्गेशब्दस्तुहत्नावंतर्हीतानप्रयुज्यते।यदिविशेष
व्यापारस्यभामाव्यापारस्याव्यर्थीत्पादनलक्षणस्य।करणं।कथमग्निहोत्रं।
जुहुयात्।स्वर्गकामः।अग्निहोत्रयाणिवदयाक्यानि।अनीनश्चनिकिं।अग्निष्टोम

नयजतो। करणइतिकिं। ग्राममयजतिस्म। अविवक्षितकरणे वानू ॥ ८५ ॥ कर्मणिहनः
कुत्सायां। कर्मण्युपपदे अतीतवर्त्तमानाद्धंतेः कुत्सायां गम्यमानायां णिनिर्भ
वति। पितृव्यघाती। मातुलघाती। कुत्सायामितिकिं। चौरंहतवानू। कर्मणीतिकिं
दंडेनहतवानू। पितृव्यमितिमाप्रभूत्कर्मेत्यदणंसुखार्थं ॥ ८६ ॥ क्विपू ब्रह्म
भ्रूणवृत्रेषु। ब्रह्मादिषु कर्मस्पपदेषु अतीतवर्त्तमानाद्धंतेः क्विब्भवति। ब्रह्मह
भ्रूणहा। वृत्रहा। ब्रह्मादिष्वेव हंतेरेवातीतएव क्विब्भवति। चतुर्विधोनियमः
तेन गांहतवानू। ब्रह्माधीतवानू। वृत्रंहतवानू। अतीतानागतेनियमोपिदृश्य
ते। यथा मधुहा। अहिहा। गोत्रहा। शत्रुघ्नः। वृत्रघ्नः। इत्यत्र क्वचिद्दंतः ॥ ब्रह्मविनय
तत्राः सुपुण्यपापकर्ममंत्रपादेषु। एषूपपदेषु अतीतवर्त्तमानेन कृञः कि

प्भवति। सुकृत्। पुण्यकृत्। पापकृत्। कर्मकृत्। मंत्रकृत्। पदकृत्। स्वादिषुकृत्। एवा
तीतएवक्विब्भवति। चतुर्विधएवात्र नियमो दृश्यते। तेन मंत्रानधीतवानू। कर्म कि
रोति। कर्मकृतवानू। अतीतानागते नियमोपिदृश्यते। शास्त्रकृत्। सूत्रकृत्। इति
तत्वायं ॥ ८७ ॥ सोमेसुञः॥ सोमउपपदे अतीतवर्त्तमानात्सुञः क्विब्भवति। सो
मंसुतवानू। सोमसुत्। चतुर्विधोऽत्रापिनियमः। तेन सुरांसुतवानू। सोमंविक्रीत
वानू। सोमंसुनोति। सोमंसुतवानू। अतीतानागते। अन्यत्र सुञः क्विप्तावदेणस्यादेव
॥ ८८ ॥ अग्नौचेः। अग्नावुपपदे अतीतवर्त्तमानाच्चिनोतेः क्विब्भवति। अग्निचित्
वानू। अग्निचित्। चतुर्विधोऽत्रापिनियमः। तेन पुरोडाशंचितवानू। अग्निंदृष्टवानू। अ
ग्निंचिनोति। अग्निंचितवानू। अतीतानागते। अग्न्याधेयो विषयकाम्ना रचना विशेषग

स्यमानकर्मण्युपपदे दृशधातोः ॥ शयनः क्वचीय तस्मात् स्येन जितः रथचक्रमिव क्वीय तस्म
रथचक्रवित् ॥ ध्यममपि च ॥ स्त्रीप्रपंचार्थः ॥ ७८५ विक्रियः इनुः कुत्सायां ॥ कर्मण्युप
पपदे विपूर्वात् क्रीञ इनीत् क्रीणातेः ॥ कुत्सायां गम्यमानायां इनुर्भवति ॥ सोमं विक्री
तवान् सोमविक्रयी ॥ तैलं विक्रीतवान् तैलविक्रयी ॥ अलेनादिना सिद्धं कु
त्सायामणो बाधनार्थं वचनं ॥ ७८६ दृशेः क्वनिप् ॥ कर्मण्युपपदे ऽतीतवर्त्तमा
नात् दृशेः क्वनिप् भवति ॥ मेरुं दृष्टवान् ॥ मेरुदृश्वा ॥ अतीत क्विबादीनां बाध
नार्थं ॥ ७८७ सहराज्ञोर्युधः ॥ सहराज्ञोः कर्मणोरुपपदयोरतीतवर्त्तमानाद्यु
धः क्वनिप् भवति ॥ सह युध्यतेस्म सहयुध्वा ॥ राजानं युध्यातस्म राजयुध्वा
अंतर्णीतो वा तेनार्थः ॥ सकर्मकाराजानं योधितवान् ॥ निष्प्रयुक्तार्थः ॥ ७८८ कृञः सहरा ४०

ज्ञोः कर्मणोरुपपदयोरतीतवर्त्तमानात् कृञः क्वनिप् भवति ॥ सहकृत्वा ॥ राजकृत्वा ॥ ७८९
सप्तमीपंचम्यंतजनेर्डः ॥ सप्तम्यंतपंचम्यंतोपपदे ऽतीतवर्त्तमानाज्जनेर्डो भ
वति जले जातं जलजं ॥ सरसिजं ॥ क्रोधजं ॥ बुद्धिजं ॥ संस्कारजः ॥ ब्राह्मणजो धर्म
द्वित्रयजं दुःखं ॥ कथमश्वाज्जातः ॥ हस्तिनाज्जातः ॥ इति प्रायः ॥ पंचम्यामजातावे
वदृश्यते ॥ ७९० अन्यत्रापि च ॥ अन्यस्मिन्नुपपदे ऽतीतवर्त्तमानाज्जनेर्डो भवति न
जातः अजः ॥ द्विर्जातो द्विजः ॥ प्रजाताः प्रजाः ॥ अभिजः ॥ निजः ॥ परिजः ॥ पुमांसमनुजा
तः पुमनुजः ॥ स्त्र्यनुजः ॥ अनुजः ॥ ७९१ निष्ठा ॥ अतीतवर्त्तमानाद्धातोर्निष्ठाप्रत्ययो भ
वति ॥ हतः ॥ हतवान् ॥ शयितः ॥ शयितवान् ॥ ७९२ ड्वितः क्त्रिमयज्ञौ ॥ अतीतवर्त्तमान
योः क्त्रियज्ञौ ड्वितो भवति ॥ कृत्रिमं ॥ कृतवान् ॥ पक्त्रिमं ॥ यज्ञः ॥ डकारो गुणार्थः
७९३ जीर्यतेरतृन् ॥ अतीतवर्त्तमानाज्जीर्यतेरतृन् भवति ॥ जरन् ॥ जरती ॥ नकारो नका

रथोच्चारणार्थः॥छ॥ इति दोर्ये स्मिदं ह्यस्तनप्रकरणं तृतीयोध्यायः समाप्तः॥छ॥ अतीत वर्त्तमानाद्यानाः धं खुकानो भवत॥ नोतव
णा॥ धं सुकानो परोक्षा वा॥ अतीत वर्त्तमानाद्यानाः धंखुकानो भवत॥ शिशीवान्
राह्ने वयमुपदिश्य ता॥ पचिवान्॥ पाचयां चक्रिवान्॥ ऊषो बहुवान्॥ शिशीवान्
ऊजागवीन्॥ बत ह्वानू॥ ररह्वानू॥ यणि हश्च वादव शरू जाग इयुणो॥ अनुसंग जोपश्च
वति॥ पचान॥ चकाण॥ अनीनाधिकारः॥ किं ष्क अद वस्ना मतीत मात्रे धं सुर त्निष
तथाः उपशुश्रावा॥ उपाश्रोषीत्॥ उपाशृणोत्॥ उपाश्रोष्यत्॥ उपशुश्रुवान्॥ तय
समादा॥ उपासदत्॥ उपासीदत्॥ उपसदिवान्॥ अरुवास॥ अचवाक्षीत्॥ अचव
सत्॥ अरूपिवान्॥ नथाइणोन गहृ वो वा स्वात॥ इयाय॥ अगात्॥ एत॥ ईयिवान्
समीयिवान्॥ उपेयिवान्॥ अनाश्वान्॥ तथा अनुपूर्वाद्विस्वः कानः कर्त्तर्येवा अ

५१

स्यानः॥ अनीनाजिध यिनाद्दर्वे वन्प्रयोक्तव्या॥ श्रृणोतीत्यादयपवामीनाषायां॥ छ॥
वर्त्तमानशंतृङानः शाव प्रथमैकाधिकरणामंत्रितयोः॥ वर्त्तमानक्रियायां वर्त्तमा
नाधातोः शंतृङानः शौ भवतः॥ अप्रथमैकाधिकरणे आमंत्रिते विषये च अप्रथमा
तनस्वन्शंतृङानशाः समानाधिकरणं न भवती अर्थः॥ पचंतं पचमानं छात्रं पश्य॥ पच
ताप्चमानेन छात्रेण कृतमित्यादि॥ आमंत्रिते त्वं हे पचन्॥ हे पचमान॥ अप्रथमै
काधिकरणामंत्रितयोरिति किं पचति छात्रः॥ नश्चानिर्दिष्टस्यानियत्वात् जुहोति
जुह्वत्॥ मायोगे वाशा॥ मा पचन्॥ मा पचमानः॥ लक्षणनाकंटटव्दौ आनश्च क्रियाप
कायां॥ पचन्नास्ते पचमानस्तिष्ठति॥ सन्नायां वा सद्गुणः॥ आद्विगुणः॥ विद्यमानो वा लक्षणः॥ विद्य
व्राह्मणः॥ लक्षणे देवा॥ क्रियायाः॥ आहतार्धं तृ मानाद्विकाशः क्रियायां लक्षणे हे तानाव
तृ

र्थे वर्त्तमानाद्धातोः शतृङानशौ भवतः॥ तिष्ठन्नाऽश्नाति गणकः॥ शयाना भुंजते यवनाः
द्धेतौ चार्थे॥ जयेच्छत्रुन्॥ अधीयानो वसति॥ लक्षणं विङ्के ऽजनको द्वेतु॥ लक्षणहेत्वोरिति
किं॥ पचति पठति॥ चो क्रियायामिति किं॥ यः कंपते सो ऽश्वत्थः॥ यदुत्पन्नवांतान्न लक्षणः॥ ३॥ आ
त्वाः शतृ वेस्तु॥ त्वाः परस्य शतृ वेसु भवति॥ वा॥ विद्वान्॥ विद्वांसौ॥ विदन्॥ विदंतौ॥ नि
पातनिर्देशाद्वसुः स्वार्थे॥ त्वपरत्वानंतरः शतृङिति॥ ८४॥ आनोत्मने॥ अत्र पूर्वत्र सूक्तं सु
प्रभृतिषु मध्य आन आत्मनेपदसंज्ञो भवति॥ इतरः परस्मैपदमर्थान्॥ अधीयमानं अधी
यमानः॥ राचमानः॥ चक्राणः॥ ध्यतिनिवृत्तवान्॥ आत्मनेपदत्वाद्भावकर्मणोः कर्त्तरि च
दिश्यश्च भवति॥ ८५॥ इनस्याम्॥ आमः ऽस्तु आस्य आनस्य ईकारादेशो भवति॥ आसः॥ आसीनः ४२
उदासीनः॥ अध्यासीनः॥ ताच्छील्ये तिरूपमानानुकर्षणार्थं तेन शानच्॥ अपि नीद्वादासी

नाः स्युः इति॥ ८६॥ आन्मो न आने॥ अकारात्परो य आनस्तस्मिन् परे अकारांतस्य धातोर्मे
कारागमो भवति॥ पचमानः॥ यजमानः॥ क्रियमाणः॥ करिष्यमाणः॥ ८७॥ पूङ्यजोः
शानङ्॥ पूङो यजः शानङ् भवति॥ पवंतः पवमानः॥ यजंतः यजमानः॥ आचोक
त्रायेवानच्छिद्यार्थवचने॥ इत्यो कर्त्तावकर्मणोः शानशीलाद्यमिति॥ प्रथमे काधि
करणार्थप्रपंचमिव्यथा॥ ब्रह्मेः॥ पचमानं मध्यंदिनं॥ अनवयवार्थोपवसंज्ञा शाध्वा॥
८८॥ शक्ति वयस्ताच्छील्ये शानः॥ द्विषु गम्यमानेषु धातोः शानङ् भवति॥ कतीह
निघ्नानाः॥ कतीह कवचं वहमानाः॥ कतीह स्त्रियं गच्छमानाः॥ अभिधानात् वा सत्सु प
शं तृङ् न स्यात्॥ ८९॥ इङ्धार्योः शतृङकृच्छ्रे॥ इङो धारेश्च शतृङ् भवति॥ अकृच्छ्र
गम्यमाने॥ अधीयन् पारायणं॥ मा कश्चित्ग्रंथविशेषाः॥ धारयन्नुपनिषदं॥ इङश्च

नञिश्राम्रधारकृन्नयप्राप्तिवावचनं। वामहश्रापाठपिनष्टएव। अद्र्चक्र इति किं। छ
क्रेणाधीतः।७१०। द्विषः शत्रौ। द्विषः शत्रौ कर्त्तरि शंतृङ् भवति। द्विषन्। द्विषंतौ
शत्रावितिकिं। द्वेष्टि पतिं जाया।७११। सुञो यज्ञसंयोगे। यज्ञफलेन संयोगवि
षये वर्त्तमानात् सुञः शंतृङ् भवति। सुन्वंतो यजमानाः। संयोगग्रहणं फलवत्क
र्त्तृप्रतिपत्त्यर्थं। यज्ञसंयोग इति किं। सुनोति सुरां।७१२। अर्हः प्रशंसायां। प्र
शंसायां वर्त्तमानादर्हतेः शंतृङ् भवति। अर्हन्। भवान् विद्यां। प्रशंसायामिति
किं। अर्हति चौरो वधं।७१३। तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु। आ क्वेः। आ क्विप इ
याप्प तच्छीलादिषु कर्त्तृष्वा न प्रत्यया वदितव्याः।७१४। तृन्। तच्छीलतद्धर्म ४२
णि तत्साधुकारिषु च कर्त्तृषु धातोस्तृन् भवति। तृजाद्यपवादः। वदिता जनाप

वादः। मुंडयितारः। श्राविष्ठायना भवंति वधूढां। साधु गच्छति गंता। खलं साधुः क्रोश
लार्थ एवात्र।७१५। भ्राज्यलंकृञ्जप्रमदिरुचिवृतिवृधिचरिप्रजनापत्रापणामिष्णुच्।
एभ्य इष्णुच् भवति। ताच्छीलादिषु तृनापवादः। भ्राजिष्णुः। अलंकरिष्णुः। अलं भूषण
पर्याप्तिवारणेषु। मंडयानष्टमपि बाधते। भविष्णुः। सहिष्णुः। रोचिष्णुः। वर्त्तिष्णुः।
वर्द्धिष्णुः। चरिष्णुः। प्रजनिष्णुः। अपत्रपिष्णुः। धारयतिष्णुः। छंदतानां छंदसी
योका। पारयिष्णुः। निराकरिष्णुः। इति वक्तव्यं।७१६। मदिपतिपचां सुदि उत्पूर्व
पादप्यश्च इष्णुच् भवति। ताच्छीलादिषु कर्त्तृषु। उन्मदिष्णुः। उत्पतिष्णुः। उत्पचि
ष्णुः। यथासंख्यं नास्ति।७१७। जिभुवोः क्स्नुकू। आभ्यां क्स्नुकू भवति। ताच्छीलादिषु क
र्त्तृषु। जिष्णुः। भूष्णुः। ककारः गुणाभावार्थः।७१८। त्रसिगृधिधृषिक्षिपां क्नुः। ए

ग्स्नुश्चेवर्त्तिताच्छीलादिषु। ग्लास्नुः। जिष्णुः। स्थास्नुः। परिक्षुः। ... ८१९ त्र।
सिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः। एभ्यः क्नुर्वर्त्तिताच्छीलादिषु। त्रस्नुः। गृध्नुः। धृष्णुः। क्षिप्नुः।
८२० शमामष्टानां घिनुण्। शमादीनामष्टानां घिनुण् स्याद्वर्त्तिताच्छीलादिषु। के
ईषु। शाम्यतीति शमी। तमी। दमी। श्रमी। भ्रमी। क्षमी। क्लमी। उन्मदी। अष्टानामि
ति किं। असिता। ८२१ युजभुजरुजद्विषद्रुहदुहदुषाक्रीडत्यजानुरुधाङ्यमाङ्यस
रंजाभ्याहनां च। एभ्यो घिनुण् स्याद्वर्त्तिताच्छीलादिषु। भुज। रुज। योगी। भुजंतो
गी। रुजा। रोगी। द्विष। द्वेषी। द्रुह। द्रोही। दोही। दुष। दोषी। आक्रीड। आक्रीडी। त्यज।
त्यागी। अनुरोध। अनुरोधी। आङ्यम। आयामी। आङ्यस। आयासी। रंज। रागी। ४४
अभ्याङ्हन्। अभ्याघाती। ८२२ अभिमिश्रुजिषु विद्वरिवयं। अम्बकपपादेभ्यो घि

निणु स्याद्वर्त्तिताच्छीलादिषु। संसर्गी। संपर्की। संज्वरी। संचरी। मानुबंधनां क्षा। ८२३
वौ विच कत्थ स्रंभु कषलसां। वाउपपदेभ्यो घिनिणु स्याद्वर्त्तिताच्छीलादिषु। वि
कषी। विकत्थी। विस्रंभी। विकाषी। विलासी। ८२४ प्रे द्रुमथवदवसलपां। प्रेउ
पपादेभ्यो घिनिणु स्याद्वर्त्तिताच्छीलादिषु। प्रद्रावी। प्रमाथी। प्रवादी। वस निवासे
प्रवासी। प्रलापी। ८२५ परौ सृदहोः। पराउपपादे सृदहोः घिनिणु स्याद्वर्त्तिताच्छी
लादिषु। परिसारी। परिदाही। अस्त्रिविवक्षायामिनास्ति इदं घिनिणु। किमार्थं यथा
प्रयाम। आङ्स्यास्तीति। प्रयामी। प्रयासी। विसारी। विनाशी। संवादी। अनुवादी। वि
दाही। संचारी। व्यभिचारी। विघाती। संवासी। विद्रावी। रोगी इत्यादयः। ताच्छीला दि
षु विवक्षायां। तस्मादिति वचनात्। ८२६ उपरट वदवादादि विश्रो वुण् च।

पराभुपपादस्यास्तछीलादिषुवुञ्णलवति॥ विनिंदकः॥ परिक्षेपकः॥ परिक्षेपी॥ परिराटकः
परिराटी॥ परिवादकः॥ परिवादी॥ वायदयतीत्यार्थोप्यवं॥ परिदेवनइति॥ परिदेव
कः॥ परिदेवी॥ वादिवर्ज्यं॥ घिणि॥ वर्थेकोः बुलस्यदर्णं तछीलादि॥ केसुबासरूपवि
धिर्नास्तीतिज्ञापकार्थं॥ ३।२७॥ निंदहिंसक्लिशखादानकत्वरविनाशव्याभाषासू
यांवुञ्॥ एभ्योवुञ्भवति॥ तछीलादिषुकर्तृषु॥ निंदकः॥ हिंसकः॥ क्लेशकः॥ खा
दकः॥ गणकः॥ दक्षिदायकः॥ आनकत्वरान्तेभ्यएभ्यो॥ विनाशयतीति विनाशकः॥
याभाषकः॥ असूयकः॥ कंडूादिभ्योयक्॥ असूयादेवानकत्वरादितिपुनर्वुञ्
प्रकृतो घिनिणश्चादिति॥ ३।२८॥ देविक्रुशोश्चोपसर्गे॥ उपसर्गे उपपादादेवक्रुशे ४५
ऋशेश्चवुञ्भवति॥ तछीलादिषुकर्तृषु॥ आदेवकः॥ परिदेवकः॥ क्रीडायामेवा

लिपनं॥ आक्रोशकः॥ उपसर्गेइति किं॥ मदवचिनां॥ क्रोशा॥ ३।२९॥ क्रुधमंडिचलिशब्दा
र्थेभ्योयुच्॥ एभ्योयुच्भवति॥ तछीलादिषु॥ अर्थशब्दःप्रत्येकमभिसंबध्यते॥ क्रु
धार्थानां॥ क्रोधनः॥ कोपनः॥ मंडार्थानां॥ मंडनः॥ भूषणः॥ चलनार्थानां॥ चलनः॥ कं
पनः॥ शब्दार्थाश्चशब्दइतिलिंगमिनंतं॥ चोरादिकस्यैको शब्दनः॥ रवणः
कथं॥ पठिता॥ विद्या॥ अभिधानाच्चलिंगशब्दाच्चामकर्मकाद्यामिति॥ ३।३०॥
रुचादेश्चव्यंजनादेः॥ रुचादिगणाद्व्यंजनादेश्चयुज्भवति॥ तछीलादिषु
यस्य॥ आत्मनेपदं॥ भाषायां॥ सूयते॥ तंरुचः॥ प्रकारगणांडाबुबंधवर्ज्जिता
इति॥ रोचनः॥ वर्तनः॥ वर्द्धनः॥ रुचादिरिति किं॥ नाविनाशयिता॥ व्यंज
नादेरितिकिं॥ एधिता॥ आदित्यहरणोच्चरांतार्थं॥ जुगुप्सनः॥ निनिंदकणः॥

मीमांसनः।। नीलत्वनः।। इत्यत्रापि स्यात्। प्याखुनेदत्वादत्याधंजनां नाशति
कथंवस्तिनावत्त्रं।। अतिधानादिहाप्यकर्मकिंग्यपवादः ७।३ उत्कं क्रम्यदं
इयच्चयधिह्न जस्त्रलक्षपनपदौ। पच्यो उर्ज्जवति। तच्चीलादिसुइशते
स्त्रोधात्उः।। गान्ता।। क्वनः।। यंक्रमणः।। दंद्रमणः।। यच्चाननीति यलोपः।। अ
रणः।। गर्द्दनः।। क्षालनः।। शाचनः।। अभिजिलषणः।। प्रपतनः।। प्रपदनः।। चल
नार्थानां त्र्यद्दणं अकर्मकार्थं वनिवदिच्या मुकत्रां बाधिनवाखप्राप्त
र्थंता कीलके स्वावास्वरूपविधिनो च्वीति। समावेशपो पदिष्टरूपतो। चेतुय
था विकल्पो विकल्पनइति। नाखुरः। नास्वरः। नासनमिति। जागरूकः। ४६
जागरिता इति। वर्द्धिष्णुः। वर्द्धत इति। अपलाषुकः।। अपलषिता इति। प

प्रस्ताय्य इति। प्रत्वोपपदे स्तुणातः घञ् भवति। यज्ञादन्यत्र। प्रस्तारः।। अयज्ञ इति किं
बर्हिः प्रस्तरः।। ७।१२ छंदोनाम्नि च।। छंदसां संयज्ञाविषये स्तृणातेर्घञ् भवति। प्र
स्तारः। पंक्तिः। विष्टारः। पंक्तिः।। आस्तारः पंक्तिः।। ७।१४ प्रद्रुस्रुस्तुवः।। प्रउपपादेभ्यो
घञ् भवति। प्रद्रावः।। प्रस्रावः।। प्रस्तावः।। कथंश्रावा। अपाधिकारात्।। ७।१५ नयो
र्वोदोः।। अवोदारूपपदयोर्निःच्याघञ् भवति। अवनायः।। उन्नायः।। नक्षतोन यः
उन्नयः। अपाधिकारात्।। ७।१६ निरभ्योः पूल्वोः।। निरभ्योरुपपदयोर्यथासंख्यं
पूल्वोर्घञ् भवति। निष्पावः।। अभिलावः।। ७।१७ यज्ञे समि स्तुवः।। समस्तुपपदे स्तो
तेर्घञ् भवति। यज्ञविषयासामयस्तुवंति। यस्मिन् देशे स संस्तावो देशः।। सं
स्तवो न्यः।। ७।१८ उन्न्योर्ग्रः।। उन्न्योरुपपदयोर्गिरतेर्घञ् भवति। उद्गारः।। निगारः
उन्न्योरिति किं। गरः।। ७।१९।। श्री।

किराधान्ये॥ उन्न्योरुपपदयोर्धान्यविषये वर्त्तमानात् किरतेर्घञ् भवति। उत्कारो

धान्यस्य॥ निकारो धान्यस्य॥ धान्यस्य इति किं। पुष्पोत्करः॥ पुष्पनिकरः॥ गिरतेरि

तरितिकिं। हस्तद्विभार्यां धान्यस्य निकरः॥ २० नौ वृ धान्ये॥ नावुपपादे वृञो धा

न्यविषये निधाय घञ् भवति। नीवारा व्रीहयः॥ रूढ्यच्चाद्दीर्घता॥ २१ उदि श्रि

द्रुवः॥ उदुपपादे श्रिपूद्रुवां घञ् भवति। उच्छ्रायः॥ उत्पावः॥ कथमुच्छ्रायः

अप्यधिकाराद्वा॥ २२ उदि ग्रहः॥ उदुपपादे ग्रहेर्घञ् भवति। उद्ग्राहः॥ भा

षायामपीति मतं॥ २३ अवन्योराक्रोशे॥ अवन्योरुपपदयोर्ग्रहेर्घञ् भव

ति। आक्रोशे गम्यमाने॥ अवग्राहो हन्त ते वृषल॥ निग्राहो हन्त ते वृषल॥ आक्रोश

इति किं। अवग्रहः॥ पदस्य निग्रहश्चोरस्य॥ २४ प्रे लिप्सायां॥ प्रउपप ५५

दे ग्राहे घञ् भवति। लिप्सायां गम्यमानायां॥ पात्रप्रग्राहेण चरति। पात्र

प्रग्राहो भिक्षुः॥ लिप्सायामिति किं। प्रग्रहः॥ २५ समि मुष्टौ॥ सम्उपपदे ग्र

हेर्मुष्टावर्थे घञ् भवति। संग्राहो मल्लस्य॥ उष्टौ इति किं। संग्रहः॥ अंगुली

नां रचनाविशेषो मुष्टिरिह गृह्यते। एकः शाकसंग्राह इति सर्वत्राभावात् प

रिमाण इति भिन्नं॥ २६ परौ यज्ञे॥ परावुपपादे यज्ञविषये ग्रहेर्वा घञ् भव

ति। वर्षप्रतिबंधे॥ अवग्राहो वर्षस्य॥ अवग्राहो वा॥ २७ प्ररश्मौ॥ प्र

उपपादे ग्रहे रश्मावर्थे वा घञ् भवति। प्रग्राहः॥ प्रग्रहो वा। रज्जुरिह रश्मिरुच्य

ते॥ २८ वणिजां च॥ वणिजां चेत् संबंधी निष्ठत्वा तूलसूत्रेर्थे प्रउपपादे ग्रहेर्वा घञ् भ

वति। तवाप्रग्राहेण तुलाप्रग्राहेण वा॥ चरतीति वणिक्॥ २९ वृणोतेराच्छाद

नाग्रउपपदे वृणोतेराच्छादनेर्थे वा घञ् भवति। प्रावारः।। प्रावरः।। इड्रुप्लुवोऽन्य
३।३।५०। आङि रुप्लुवोः।। आङ्युपपदे रौतेः प्लवतेश्च वा घञ् भवति।। आरावः।।
आरवः।। आप्लावः।। आप्लवः।। ३।३।५५। परौ भुवोऽवज्ञाने।। परावुपपदे भवतेर्घ
ञ् भवति। अवज्ञानेर्थे परिभावः।। परिभवः।। अवज्ञाने इति किं। सर्वतो
भवनं परिभवः।। ३।३।४०। हस्तादाने।। हस्तादानविषये चिनोतेर्घ
ञ् भवति। पुष्पप्रचायः।। हस्तादानग्रहणं प्रत्यासत्त्युपलक्षणार्थं। तेन वृक्षा
ग्रे फलप्रचयं करोति। अपी अधिकारात्। स्तेयेन चौर्यात्। फलप्रचयं
करोति हस्तेन चौरः।। ३।३।४१। शरीरनिवासयोः कश्चादेः।। चिनोतेः शरी
रनिवासयोरर्थयोर्घञ् भवति। आदेश्च ककारो भवति। चीयतेऽसौ कायः।। निचीय ५६

डुदुह्वथुः।। श्वयथुः।। ह्ववथुः।। वपथुः।। वपः।। दवः।। इति वा सरूपत्वात्।। ३।३।८८। ड्वनुबंधा
द्धितोर्मकेन निवृत्तः।। ड्वनुबंधाद्धातोस्त्रिमक् भवति। तेन धात्वर्थेन निर्वृत्ते
ड्वनुबंधाद्धातोस्त्रिमाक्तेन धात्वर्थेन निर्वृत्ते। डुपचष् पाके। पाकेन नि
र्वृत्तं पक्त्रिमं। करणेन निर्वृत्तं कृत्रिमं।। निर्वृत्तमिति किं। कर्मणि वा। तेन यथा
योगं तृतीया।। ३।३।९०। यजियाचियतिविच्छिप्रच्छिरक्षिभ्यो नङ् प्रत्ययो नङ् भ
वति। याच्ञा।। विश्नः।। प्रश्नः।। यज्ञः।। स्वप्नः।। रक्ष्णः।। यत्नः।। ३।३।९२। उपसर्गे दः किः।।
उपसर्गे दा कि उपपदे दासंज्ञकात् किर्भवति। आदिः।। निधिः।। विधिः।। उ
पसर्गे इति किं। दायः।। धायः।। अप्यधिकारात् दंतधिः।। ३।३।९३। कर्मण्यधिकर
णे च। कर्मण्युपपदे दासंज्ञकात् किर्भवति। अधिकरणे च। वालधिः।। जलधिः

उपसर्गेरेघ्वधानातेक्वयो निधिः॥८९ स्त्रियांक्तिः॥ स्त्रीलिंगात्भावेअकर्त्तरि
चकारकेसंज्ञायांक्तिन्भवति॥ तर्तिः॥ ह्रद्धिः॥ हज्ञात्तःनानातिहष्टिः॥ एवंश्रु
तिः॥ स्तुतिः॥ कारणा॥९० सातिहेतिहूतिभूतयश्च॥ पत्तिक्तिप्रत्ययांतानिपा
त्यंते॥ श्चावष्टितिर्वा भातिः॥ द्विनातेः॥ द्वतिः॥ यातयातिः॥ जयतद्वतिः॥
९१ नावपदिगापाछाद्याः॥ पद्या॥ नावस्त्रियांक्तिन्भवतिपाचः॥ पाजुबंध
वादिद्विधात्वर्षपांकः॥ आनस्थोपसर्गेसंगीतिः॥ प्रपीतिः॥ संक्तितिः॥ अप्याधिका
रात्स्रंस्त्रायवच्छा॥९२ व्रजयजोःक्यप्॥ स्त्रियांभावेआर्थांक्यपभवति॥ व्रज्या
इज्या॥ इच्छिरिश्यिपिन्ना॥९३ समजोसनिषदानिपतशीङ्सुविदकतिग्रदि ८२
चरिमानिहान्निणां संज्ञायां॥ एभ्यःसंज्ञायांक्यप्भवति॥ समज्या॥ आस्या॥ निषी

दंत्यस्यामितिनिषद्या॥ निपतंत्यस्यामितिनिपत्या॥ शेरतेऽस्यामितिशय्या॥ अ
धिकरणेपि॥ सुवनंसुत्या॥ विद्याकरणेऽपि॥ अभ्यस्यकीयतांनादवालेधि
नात्॥ अभ्या॥ परिष्टिवीदवसरेःपरिचर्या॥ मृग्या॥ इज्या॥ इत्या॥ अप्याधिकारा
द्रतिः॥ हूतिः॥ स्मृतिः॥ त्याम्भितिः॥ नावहतिकिं॥ नार्यासंज्ञायामितिकिंसं
वित्तिः॥९४ कृञःशच॥ कृञःशोभवति॥ क्तः॥ क्यप्श॥ क्रियतइतिक्रिया॥ नावेस
तितिःकृत्या॥९५ यसतेर्यिश्च॥ अविधानान्यारिष्वोस्मितेर्यिस्मिवति॥ परिस्य
या॥ चकाराज्जागर्तेश्चजागर्या॥९६ इच्छा॥ इषेरिछेतिनिपात्यते॥ इच्छा॥९७
शंसिप्रत्ययादः॥ शंसुनिष्ठावामनिवृत्तिविचनं॥ शांसप्रत्ययांतात्धातोरप्र
ययोभवति॥ प्रशंसा॥ पिपतिषा॥ इषदो॥ पितुः॥ इषदा॥ अटाटा॥ कंडूया॥ कंडू

ढ्रनिरपीथिका।८८ कारास्थनिष्ठायांमेटः।उरुमनोधाता।निष्ठायांमेटोष्ठ
ययोऽलवति।इद्धो।इद्धो।जागरा।ग्रुरोरितिकिं।निरूद्धाति।निष्ठायांस्ते
टरितिकिं।नीति।८९ षान्तुबंधविदारादिछाखुड्।षान्तुबंधयो।भिदादि
यश्चतङ्लवति।जृष।जरा।डुपचष्पाकच्छ।पद्धया।घटादयः।षान्तुबंधा
घटा।त्रपलपायामितिला।लिङ्क।वा।नूलपा।उपलब्धिरितिज्ञापकात्।चोय
पिथ्यात्।भिदादिर्यानाम अदण निर्दिष्टत्वाश्रति।भिदा।विदारणे।भित्तिर ८२
या।छिदिर्द्वैधीकरणे।छिदिर्।तिरथ्या।अदा।पर्वतैकदेश।शुठिरथ्या:
आड्पूर्वादाते।आराशस्त्री।आति।तिरथ्या।धून्।धूध्याता।धारा।धुतिरथ्या।वि

क्रीडायांत्रावद्दालपुष्पभंजिका।क्रीडायां।निव्यसमास एव।पुष्पभंजि
केष्येवावनी मंज्ञा एवं बाणपुष्पप्रचायिका।९६ पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषुच।एषु
वर्तमानाद्धातोर्ण्वुत्रस्त्रवति।अर्घलवतस्याथिका।अर्हे।तल्लवा।निद्रु
तल्लिकां।ऋणे।पायस्माना।जिकां।मधारयति।दकाराङुत्पातोत्वेश्हुत्ति
हकां।मरुदपादि।नवत्स्लवति।चिकीर्षा।जिहीर्षा।भवतश्चयाते।तावन्मा
त्रपिहृस्यातां।कानामशायिका।इक्षुपधीया।मिक्षुकानादायिका।इ
क्षुवदायिका।।९७ प्रश्नाख्यानयोरिञ्च वा।प्रश्ने आख्याने च गम्य
माने स्वश्वचलवति वाच्यलणात्।यथा प्रश्नसा।कांत्वंकारिमिकार्षी:
कांकारिकां।कोंतति।कांक्रियां।कांन्तयां।सर्वाकारिमकार्षी:।सर्वकां

रिकां सर्वौ निति सर्वौ क्रियौ सर्वौ लयौ ॥८९॥ न न्यडा क्रोशान न्त्रुपपादश्चा
क्रोशगम्यमानधातारन्निति वति । इकरणि ष्टेहवल्लवस्यात् । एवमजीवति ॥
नजीति किंस्वतिष्ठेहवल्लवस्यात् । संपदादिभ्यः क्विप् । नावकारके च । अय
नापीति बहुलार्थवाच्य एव । संपत् । विपत् । परिषत् । संपत्तिरित्यपि स्यात् ।
संपदादिराकृतिगणोऽयं । किंस्विदुपाधानोः स्वरूपेऽर्थे ज्ञापकादेव सिद्धः । अ
कारः । ककारः । इत्यौणादिकेषु कारशब्देन समासः । यथा एवंकारः । ओंकार
पीकारः । फूत्कारः । सीत्कारः । वषट्कारः । स्वाहाकारः । इत्यादिरेफः । इत्यौ ६४
णादिकाः ॥ ९० ॥ नयद्युटो ह्यत्रापि च । नयस्य ट्यवच्यस्मिन्नर्थे विहितानां
ऽत्रापि च वंति । नद्यनः । स्वनीयं स्वर्सदानीया ब्राह्मणः । समवेत्तनीयो गुरुः ॥

प्रवचनीय उपाध्यायः । करणादिषु च एवं स्यमी । नयप्रय प्रवचनीयाय षष्ठानीयया
छायापाश्चाकर्त्तर्यपि च वंति । आङ्पूर्वयोप्लुङ्पच्ये ऽर्थे णिः । राजन्निर्लङ्यांन
राजन्नोडनाशालया । एवंराजाच्छादनानि वासांसि । अवसेचनं । अवश्रावणं द्वा
नं । एतानि कर्माणि । प्रस्कंदनं । प्रपतनमित्यपादानं । अपि शब्दोऽत्र बहुलार्थ इति । हि
ष्ठिवृ षिवो दीर्घश्च वा । निष्ठीवनं । निष्ठीवनं । निष्ठीवनं । निसेवनं । करोतीति का
रणं ॥ ९१ ॥ नपुंसके भावे क्तः । भावार्थे क्तो भवति । नपुंसके शयनं । शयितं ।
स्थितं च वनां हसितं । प्राध्मानन अविवक्षितकर्म वा । तुङ्गशाखा बाधितानपुंसके
यथाख्यादिति वचनं । वा चरूप वानुः । घआदयो पिस्फुरति । ९२ । ल्युट् च । नपुंस
के भावे ल्युट् च भवति । शायनं । स्थानं । एवं गमनं । ९२ । करणाधिकरणयोश्चाकर

ण अधिकरणे च ल्युट् भवति॥ इध्मव्रश्चनः॥ पलाशशातनो दंडः॥ अधिकरणे गो
दोहनी सक्तुधानी॥ ११८ पुंसि संज्ञायां घः॥ करणाधिकरणयोश्च पुंसि संज्ञा
यां घो भवति॥ स्वरांतात् तु उरश्छाद्यते अनेनेति उरश्छदः॥ ऊवंति अनेनेति आक
रः॥ श्रुलंत्यनेनेति शवः॥ लीयंते अस्मिन्निति लयः॥ विलयः॥ विश्लिष्यंते अस्मिन्नि
ति विषयः॥ ११९ गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च॥ एते घप्रत्ययां
ता निपात्यंते॥ गावश्चरंत्यस्मिन्निति गोचरः॥ प्रत्ययास्त न्निरूपलक्ष्यते एवं संच ८५
रः॥ वहंत्यनेनेति वहः॥ प्रस्कंधदेशः॥ व्रजंत्यस्मिन्निति व्रजः॥ गोकुलं॥ विह्ववी
अजनि अंजंत्यनेन व्यजः॥ क्रमंत्यनेन क्रमः॥ आपणायंत्यस्मिन्निति आप
णः॥ निगच्छंति निम्प्रति॥ निगमः॥ चकारात् तु कषंत्यस्मिन्निति कषः॥ निकषंत्य

स्मिन्निति निकषः॥ १२० अवे तॄस्त्रोर्घञ्॥ अवरूपपदात् तृस्तृभ्यां घञ् भवति॥ घा
पवादः॥ अवतरंत्यनेनास्मिन्निति वा अवतारः॥ अवस्तृणंत्यनेनास्मिन्निति वा
अवस्तारः॥ १२१ व्यंजनांताच्च॥ व्यंजनांतात् धातोर्घापवादो घञ् भवति॥ लिखं
त्यनेनेति लेखः॥ विदंत्यनेनेति वेदः॥ अपसृज्यते ऽनेनेति अपामार्गः॥ ह्रस्व
स्य दीर्घता॥ आचरंत्यस्मिन्निति आचारः॥ एवं आवामः॥ रागः॥ चकारात् तु अध्यायः
न्यायः॥ उद्यावः॥ संहारः॥ आधारः॥ आवायः॥ १२३ उदंकोऽनुदके॥ उदंचातेर्घञ्
उदंक इति निपात्यते॥ अनुदकविषये तु॥ कर्दमं संच्यानानेति उदंकः॥ उ
तादंकः॥ अनुदक इति किं॥ उदकोदंचनः॥ घञ्विशेषात् तु ल्युट्॥ १२४ जालमा
नायः॥ आनाय इति निपात्यते॥ जाले तु॥ आनीयंते ऽनेन तत्र आनायो म।

स्यामां। अभिधाना दस्यात्। पिद्यो पिस्यो पिहश्यात्। आखव्ख्यात्। नानन्निआखनः।
आयाख्यानः। इतिघञपित्यख्याता। पिचडा। आखडरः। इकनकाकणादिकाः।।
आस्वरः। आखनिकः। आखनिकबकः।। ९९ ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खलं नद्या २
कृच्छ्रं दुःखं। दुरार्थः। अकृच्छ्रं सुखं शं तरा पारितिर्ईषत् दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थे
षु उपपदेषु धातोः खल् भवति। भावे कर्मणि च। ईषत्। अयत्नेन क्रियते।
ईषत्करः। कटो भवता। दुःखेन आयासेन क्रियते दुष्करः। सुखेन क्रियते
सुकरः। कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेष्विति किं। ईषल्लभ्यं धनं। अल्पयत्नामनाभिप्रायार्थः। १००
कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः। ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ९९
खल् भवति। ईषदाढ्यंभवं भवता। दुराढ्यंभवं ईषदाढ्यः।। क्रियते ईषदाढ्यं

करो भवता। दुराढ्यंकरः। स्वाढ्यंकरः। यदा ईषदाढ्यः। एवमन्यत् किंचित् क्रियते
तदा न भवति। कारान्तरित्यर्थः। तथा दुर्ज्ञो वा अर्थो वा नास्ति। यथा संख्या ईषदाढ्या
नुभूयते इत्येवं न स्यात्। १०१ आतो युच् दरिद्रातेः। ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्राद
र्थेषु आकारान्तेभ्यो युज् भवति। दरिद्रातेः। ईषत्पानः। दुष्पानः। सुपानः
इद्दरिद्रातेरिति किं। ईषद्दरिद्रातीति आलोपस्त्रोक्तः। ईषद्दरिद्रः। २
शासुयुधिदृशिधृषिमृषां वा। ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु एषां वा युज् भवति। ई
षच्छासनः। ईषच्छासः। दुःशासनः। दुःशासः। सुशासनः। सुशासः। एवं ईषद्यो
धनः। सुयोधनः। ईषद्दर्शनः। सुदर्शनः। ईषद्धर्षणः। ईषन्मर्षणः। वाग्रहणात् ल
पक्षे नवाप्य रूपविधिः। १०२ इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषु तुम्। इच्छार्थेषु एक

कर्तृकस्य धातोरुपपदस्थधातोस्तुमन्भवति। नहि शक्नुमोः क्रियायां क्रियार्था
यां। इच्छति भोक्तुं। भोक्तुं कामयते। एककर्तृकेष्विति किं। विधिमीहत्। राज्ञो भोज
नमिच्छति। इच्छ करोतीत्युपिष्यात्। इच्छार्थेष्विति किं। पाचको व्रजति॥ १०४ काल
समयवेलाशक्यार्थेषूपपदेषु पाचारिपदस्थधातोस्तुमन्भवति। कालो
भोक्तुं। भोक्तुं समयः। वेला भोक्तुं। भोक्तुं शक्तः। समर्थो भोक्तुं। प्रभुर्भोक्तुं। पर्या
प्तो भोक्तुं। अलं भोक्तुं। भवत्येव तदर्थत्वात्तदर्थे प्रतीयमानत्वात्। यथा भोक्तु
मनाः। गन्तुकामः। श्रोतुं। श्रोत्रं। द्रष्टुं चक्षुः। योद्धुं धनुः। वक्तुं जडः। उच्चारणं वक्तुं
यशमिति। शक्याद्यर्थत्वात्। शक्नोति भोक्तुं। पारयति भोक्तुं। धृष्णोति भोक्तुं। जना
ति भोक्तुं। ग्लायति भोक्तुं। घटते भोक्तुं। आरभते भोक्तुं। लभते भोक्तुं। प्रक्रमते भो ६१

क्तुं। उत्सहते भोक्तुं। अर्हति भोक्तुं। अस्ति भोक्तुं। विद्यते भोक्तुं। क्रियायां क्रियार्था
यां सिद्धमेव लक्षणप्रतिविधानाद्द्रष्टव्यः॥ १०५ अर्हे तोऽच्च। अर्हेत्यर्थविशिष्टा
द्धातोस्तृच्च भवति। कन्यायाः खलु त्वं वोढा। आध्यतां खलु त्वं वोढा। शास्त्र
स्याध्ययोगतस्येति। अर्हेश कोऽपसप्तमीबाधिकारान्नादिति वचनं। त्वं वा न ख
लु कन्यां वहेत्। अर्हे। शकि इत्यर्थः॥ १०६ शकि च लट्याः। शकनं शक्तः शक्य
वेविशिष्टाद्धातोरर्हेत्यर्थविशि[illegible]च्च लट्या भवन्ति। खलु कन्या वोढव्या व
हनीया वाप्सा। उदयेत शनिच॥ १०७ प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु। प्रैषादिषु ग
म्यमानेषु धातोः कृत्या भवन्ति। प्रेषितस्त्वं तां ग्राममं गन्तव्यः। गमनीयः। ग
म्यः। इति निसर्गेष्टिमानि। अकरणमज्ञानत्वां त्वं वता कटं कर्तव्यः। कार्यः कृत्यः

प्राप्तप्राप्तकालः कटकरणे कर्त्तव्यः॥ कटो भवता। अर्हे मह्यं लोतृ कटः कर्त्तव्यः।
इत्यपि वक्तव्यं। प्रैषादिपंचम्यर्थे कालस्याधिक्यादिति वचनं। सू॰१०८ आव
श्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः। अवश्यं भावगम्यमानेऽधमर्णे च कर्त्तरि धातोः
णिनिर्भवति। अवश्यं भावी। अवश्यं कारी। अधमर्णे च। शतं दायी। मतं भवान्।
सू॰१०९ तितुत्रक्तौ संज्ञायामाशिषि। आशीर्विषये संज्ञायां गम्यमानायां
धातोः क्तिच्क्तौ भवतः। तनुतात् तंतिः। सनुतात् सातिः। देवा एनं देव
सुर्देवदत्तः। एवं यज्ञदत्तः। वीरा भूयादिति वीरभूः। मित्रभूः। अग्निरस्थरु
यात्। अग्निभूतिः। पंचवत् इति। संज्ञाशब्दाः यथा कथं चिन्निष्पाद्याः॥ सू॰११० ४८
धातुसंबंधे प्रत्ययाः। धात्वर्थानां विशेषणविशेष्यभावेन संबंधे अयथाकाले

यत्का विशेषणात्मधात्वर्थस्य कालसंज्ञकाः प्रत्ययाः साधवो भवंति। नतु अ
दिया। साधुर्विद्धतत्वात् तु सूत्रमिदं स्वरवार्थीम भवति। अग्निष्टोमयाजी पुत्रो
स्य जनिता। अग्निष्टोमयाजीति भूतार्णि नूजनितयाननस्संबंधात् भविष्यति।
साधुर्भवति। एवं भूतः। कटः श्वो भूत विना। भाविकृत्यमासीत्। भविष्यतीति वि
हितानि भूतानि। सिद्धः। प्रकरणानुसारात् भाव्यः। प्रत्ययग्रहणं सामान्या
र्थं। तेनो गामानासीत्। गोमान् भविष्यति। गोमानत्र वर्तमाने मंत्वर्थीय
द्यानां संबंधेऽतीते सिद्धः। भवितव्याननस्य भविष्यतीति। सू॰११२ इति
कृत्प्रत्ययाः प्रकरणे पंचमः पादः समाप्तः॥ ॥ अथ तत्प्रत्ययादेशपालो
चातुर्मस्य...। सूत्रि कौमोचारजभी। उतवलंपाः पंचधा समाप्तः॥ ७२

॥ना॥ अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः क्त्वा॥ अलंखलुशब्दयोः प्रतिषेधार्थयोरुपपदयोः क्त्वा भ
वति॥ अलंकृत्वा॥ खलु कृत्वा॥ अलं भोजनेन॥ खलु भोजनेन॥ अलंखल्वोरिति किं॥ मा का
र्षीः॥ प्रतिषेधयोरिति किं॥ अलंकारः॥ निकृत्य॥ खलु दानं निश्चयो ऽत्र खलुशब्दः॥ मेङः
नयतेः क्त्वा वा स्याद्भवति॥ अपूर्वकालार्थं वचनं॥ अपमानाय याचना॥ अपमाय याचते॥ अपमि
त्य याचते॥ अपि स्वरूपं त्वां याचते॥ नन्विदानीनामीत्वबाधनार्थं मीनात्यादि दादेशः इत्या
कारः॥ याचित्वा क्त्वाऽन्यनिधानात्॥ अपमातुं याचते॥ याचित्वा अपमाय याचते॥ तात्कार
एककर्तृकयोः पूर्वकाले॥ एककर्तृकयोर्द्वयोर्धात्वर्थयोर्मध्ये यः पूर्वकालस्तस्मि
न्वर्तमानाद्धातोः क्त्वा भवति॥ शक्तिशक्तिमानरासन्नदविवक्षया एककर्तृकता॥ भु ६०
क्त्वा व्रजति॥ द्विवचनस्थानं त्वचात्॥ परापेक्षया वा॥ भुक्त्वा पीत्वा स्थित्वा च व्रजति॥
एककर्तृकयोरिति किं॥ भुक्तवति गुरौ शिष्यो व्रजति॥ पूर्वकाल इति किं॥ पचति च

पठति च॥ कथं अक्षिणी निमील्य हसति॥ पुत्रोऽयं जननी सद्य यित्वा जाता॥ सुखं यादा
यत्स्वपिनीति मद्यन्तो विकालस्य विवक्षत्वात्॥ कथं स्तनं दृष्ट्वा दुःखं भवति॥ द्वि
यं दृष्ट्वा सुखं स्यात्॥ भिन्नकर्तृकत्वात् क्रियामनन्तरं॥ २ परावरयोगे च॥ परस्य अव
रेण योगे सन्निधानात् क्त्वा भवति॥ अप्राप्य नदीं पर्वतः॥ परं नद्या योगः न अवरस्य
शब्दः पर्वतो विशेष्यते॥ भवति॥ सर्वत्र संज्ञत्वात्॥ एककर्तृकत्वात् पूर्वकाल
ता च द्रष्टव्यप्रतिपत्ति गम्यते इति वचनं॥ ४ णमाभीक्ष्ण्ये॥ द्विरुक्ते पदे एककर्तृकयोः पू
र्वकाले वर्तमानाद्धातोः णम् भवति॥ क्त्वा वा नित्यार्थ पदं च द्विरुक्तं भवति॥ भोजं भोजं व्रज
ति॥ भुक्त्वा भुक्त्वा॥ अयं तन द्विरुक्तपदं स्मृत्वा सुखार्थो मा वद॥ लुनी द्विर्जो कारान्ता दर्शनात्
यदयं भुंक्तनतना व्रजति॥ यच्छब्दप्रयोगतः शब्दानेव क्रमस्य सन्निधानात् क्त्वान्

भवति। आभीक्ष्ण्या ना वा णमून स्यात् प्रयदर्यं भुनः पुनश्चोक्तं तनो व्रजतीति पुनः पुनः श
ष्टानवाभीक्ष्ण्याविधानात्। यदर्यं तु क्त्वा गच्छति न लाऽधीते। अत्र तिनोजनगमनयोः क्र
मक्त्वा गमनाध्ययनयोश्च क्रमस्यातनशाब्दमाविधानात्॥ ७६॥ विनाधायाप्रथमञ्च
वेष्टुप्सूपपदेष्वविनाप्रयोगं णमुल् भवति। अग्रे भोजं व्रजति। आग्रे भुक्त्वा व्रजति। प्रथ
मं भोजं व्रजति। प्रथमं भुक्त्वा व्रजति। पूर्वं भोजं व्रजति। पूर्वं भुक्त्वा व्रजति। पूर्वं भुक्त्वा तत
नो व्रजतीति ननाऽशब्देन क्रमस्याविधानानू॥ ७७॥ कर्मण्याक्रोशे कृञः खमिञ्॥ इ
कारं चारणार्थे॥ कर्मण्युपपदे कृञः खमिञ् भवति। आक्रोशे गम्यमाने। चोर
चकरणे पूर्वं चोरंकारमाक्रोशति। करोतिरिहोच्चारणे आक्रोशने क्रियायां वक्त
र्मे आक्रोश इति किं। साधुकृत्यास्ते। खान्तं बंधमागमार्थः॥ ७८॥ स्वादौ चाच

१०

इत्यर्थे च अस्वमिञ्॥ उपपदे कृञः खमिञ् भवति। स्वादुंकारं भुंक्ते। संपन्नंकारं भुंक्ते।
लवणंकारं भुंक्ते। स्वादौ विति रूपदीर्घान्तनागमः स्यात्। तत स्वादुं कृत्य स्वादीक
त्य यवागू भुंक्ते॥ ७९॥ अन्यथैवं कथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगतश्चेत्॥ एषूपपदे
कृञः खमिञ् भवति। सिद्धाप्रयोगतश्चेत् करोतिर्भवति। यस्मादन्यथादय प्रका
रमात्रवृत्तेः। भुंक्ते पिप्रियोगादित्यर्थात् करोतिप्रयुज्यते। अन्यथाकारं भुंक्ते।
एवंकारं कथंकारं इत्थंकारं। सिद्धाप्रयोगाश्चेदिति किं। अन्यथाकृत्वा शिरो भुंक्ते॥ ८०॥
यथातथयोरसूयाप्रतिवचने॥ असिद्धप्रत्ययवादेवं असूयाकर्माणं दर्शयति प्रतिवचनीय
याः तथयोरुपपदयोः कृञः खमिञ् भवति। असूयाप्रतिवचने गम्यमाने सिद्धाप्रयो
गश्चेत् करोतेर्भवति। यथाकारमहं भोक्ष्ये किं तवानेन। असूयाप्रतिवचन इति किं

यथात्ववा देनो द्वपनथ हृष्ट हृमि। मिक्षा प्रयोग इति किं यथात्ववा शिरा। देनो द्वप। तथात्व
वा देत्ता द्वप। किं न वा नन। ॥१० दृशोणमूत्रा कल्याभ्या कल्यावशिष्टे कर्मण्युपप
दे दृशोणमुल्भवति। कन्यां दर्शं वरयति। यां यां कन्यां पश्यति। तां तां वरयतीत्यर्थः
विदेर्विदः ब्राह्मणं वेदं भोजयति। यं यं विप्रं जानाति। लभते विचारयति तं तं स
र्वं भोजयतीत्यर्थः। साकल्य इति किं। विप्रं लब्ध्वा भोजयति। ॥११ यावति विंद
तिजीवोः। यावतीत्युपपदे विंदजीवोर्णमुल्भवति। या
वद्वेदं भुंक्ते। यावद्यावदन्नं लभते। तावत्तावदन्नं भुंक्ते इत्यर्थः। यावज्जीवम
धीते। यावज्जीवति तावदधीत इत्यर्थः। ॥१२ चर्मोदरयोः पूरेः। पूर इति पूरेरिमंतस्य सकर्म
कः। चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपदयोः पूरयतेर्णमुल्भवति। चर्मपूरं ददाति। उदरपूरं स

७२

त्यति। ॥१३ वर्षप्रमाण ऊलोपश्चा॥ कर्मण्युपपदे पूरयतेर्णमुल्भवति। वर्षप्रमा
णे गम्यमाने पूरयतेरूलोपश्च वा भवति। गोष्पदप्रं वृष्टो देवः। गोष्पदपूरं वृष्टो दे
वः। ॥१४ चेले क्नोपेः। चेलार्थे कर्मण्युपपदे क्नोपयतेर्णमुल्भवति। वर्षप्रमाणे
गम्यमाने। चेलक्नोपं वृष्टो देवः। वस्त्रक्नोपं। ॥१५ निमूलसमूलयोः कषः। नि
मूलसमूलयोः कर्मण्युपपदयोः कषतेर्णमुल्भवति। निमूलकाषं कषति। निमूलं
जे कषतीत्यर्थः। ॥१६ शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः। एषु कर्मसूपपदेषु पिषेर्णमुल्भव
ति। शुष्कपेषं पिनष्टि। एवं चूर्णपेषं। रूक्षपेषं। शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः। ॥१७ जीवे
ग्रहः। जीवे कर्मण्युपपदे ग्रहेर्णमुल्भवति। जीवग्राहं गृह्णाति। जीवं गृह्णा
तीत्यर्थः। ॥१८ अकृते कृञः। अकृतशब्दे कर्मण्युपपदे कृञो णमुल्भवति।
अकृतकारं करोति। अकृतं करोतीत्यर्थः। ॥१९ चस्नूजे दंतिः। स्नेहनकर्मे

एकपपादहं। तस्मिन्भवति। श्मलजघातं हंति। श्मलं हंतीत्यर्थः। ७९। करणेक
रणेवाच एकपपदे हंतेः तस्मिन्भवति। पादेन हन्यते पादघातं। भूमिं हंति। पादेन
हंतीत्यर्थः॥ भृद्धिघातं भित्तिं हंति। भित्तिं हंतीत्यर्थः। इति परमहिंसार्थो भि
क कर्मकादिनि विच्छन्नं बाधातो करणे ह्रस्वश्च वा नि। ८० दहसार्थेरहव र्ति
वर्तौ दहसार्थ किरणे एषां णमुल्भवति। दहस्तेन टङ्काति। दहस्तयादं टङ्कति
एवं कस्या हंटङ्काति। दहस्तवर्तं वर्तयति। दहस्तेन वर्तयति। दहस्तवर्तं वर्तति
यस्तेन वर्तत इत्यर्थः। ८१। स्वार्थपुषः। स्वशास्मात्मीय विलानि। स्वाति इति अर्थ
यश्च करणे पुषेणमुल्भवति॥ स्वनपुष्यति। [illegible]मनि। पुष्णाति। पाषय ७२
त्वा स्वपोषं। पोषयनीयादि। एवं आत्मपोषं। रेपोषं। गोपोषं। महिषी।प

नोवजोः कगो भवनः। हस्वनाश्यो भवति। नावं ववरुः। यङ्कः। हृस्वचरिम निनंतुमक्षि
शीङ्क्त्र्युः डः॥ महद्युप्रथिप्रदिसंप्रसारणं सलोपश्च। न्युः स्फायितं तिशकिद्दि पिड्डि
दिरूदिमादिमंदिचानुदितं दिग्धारुकं नकं वकं अस्त्रनं त्यन अग्निमि निति
कः षंजस्ते जश्च पवाद्यन्त्ययेति षंगः॥ अवसत्रौ। कर्मण्पण। श्वपाकः मांसपाकः॥ पि
डपाकः। कपोतपाकः उलूकपाकः॥ पचाद्युचौ द्वारपश्च तत्त्वयामवा। फले पच्यते
स्वयामवा। अविगणनिपातनादुपधादीर्घे चौ सप्तस्याश्च अलुप्। द्वारपाकः। फलेपा
कः॥ क्षणपाकः। चयपिकि चितू। मद्दनीति मघोजलद एव। वदेस्तुपसर्ग्याश्च। अ
चित्तवोऽघप्रवादः। अवदाघः। अद्दोत्त्रषां। घञ्जिसंज्ञायामत्र अवदाद्दः। नि
दाद्दः॥ अर्दे॥ पद्न कवर्योदियजषजः। कवर्योद्वौ जरजेश्च चजोः। जवनः। उर्ज
स्वर्जः। मर्जः। प्रव्राजः। उदाजः। आजांघ्रु नो वो वा सगं न ये पिद्ध कर्यां। वध्यन्त इति वं चं

गनावणिजः।गवं नाग अर्थेः।वंकं काष्ठं। वंत्विरूको टिश्चा।ळ५१ घ्नुणावश्यांक्य।अ
वश्यं तावश्यापि चजो।कु गानभवनः। पाश्चो। आवश्यक इति किं।पाक्य। उदनाः ळ५
प्रव वर्चिरु चियाविरुजो।अनावश्यकार्थवचनं।पांचजोः।कागानभवनः।घाणि
पाराप्रवाथः।पाठविशाख्यस्यबंधनं।अर्थोपक्याता।इतिश विषयितांक चक्षुतो
अर्थेः।शोच्यः।याच्यः।याज्यः।कथं शोच्यः।हविंनंनचात्।ळ५ए वाचाशब्दो। वचेर्घ्यै
णिको भवति। अशब्द विषये।वाच्यं। अशब्द इति किं।वाक्यं।पदसमुदायः।कथं
चक्रवाक्यारचनारमणीयं।इत्यपिस्यात्।ळ६० निप्राच्यां।भुजः।शक्ये।निप्राच्याद्
जेशक्यार्थेघ्योणिगोभवति।नियोक्तुंशक्यो।नियोज्यः।प्रयोज्यो।त्यज्यः।शाक्यइति कि
नियोक्तुमर्हति।नियोज्यः।प्रयोज्यः।प्रभुः।ळ६१ भुजोऽन्ने।भुजेर्नीच्यर्थे घ्योणिगोभ
भवति।भोज्यमन्नं।भोज्यपयः।अन्न इति किं।कंबलः।भोज्याहः।ळ६२ भुजअञोप ८०

णिरागयोः।भुजअञोघ्यं।नापाणिरागयोरर्थोयायथासं।निपाच्यानभुजप
तऽने।ननिघ्यंजनानाम्।निघजिभुजः।पवय्यक्षिनः।शात अशिनिक्रकोरो
गः।पाणिरागयोरिति किं।भोगः।भुक्कु।गचेदोपधइच्छा।ळ६३ दृग्
दृशदक्षसमानान्यमः।समानअन्यअगदिषु भो भवति।वचनात् क्षिपाटकं
मकां।सदृक्।सदृशः।योगविभागात्।पदादिषुच।समपक्षः।अक्षोति।अथर्व
समासेः।पक्षेः।योत्विजनपदशात्रिनात्रिवंधुळ६पत्नीवायेषुरूपादो।वरूपः
नाममगोत्रस्थाने।वसवेयस्य।धर्मेजानीयात्।उदयस्तिब्रह्मचारीति।नियंळ६५
इदमीः।इदमइगादिषु इंजंवेति।ईदृक्।ईदृशः।ईदृक्षः।अजेदंबलास्य वे
स्याःळ६६ प।किंकीः।किंदृगादिषुकीर्जवेति।कीदृक्।कीदृशः।कीदृक्षः।इदं
कपरिमाणमस्य।इयान्।किंवान्।यथ आदिभ्यो दिवन्।कियत्।ळ६७

अदोसः॥ अदोदृगादिषु असत्त्वं भवति। असदृक्। असदृश॥ असदृक्षः। कोऽवि
ना। अमुकादृक्। अमुदृशः॥ अअमुकादृक्षः इति न दायन्न। एवमग्रे। अत्रवेना
म्नेः॥ सर्वनाम्नो दृगादिषु आत्वं भवति। तादृक्। तादृशः॥ तादृक्षः॥ भवादृगि
त्रिअंतरंगत्वान्नलोपः॥ अत्यादृगिति। सर्वनामत्ववचनात्। अथ शत्रू। किय
टकु। यावान्। तावान्। एतावान्। इति परिमाणे वतु रावंतस्वसद्य आदिचान्॥६७
विष्वग्देवयोश्चाँयस्वरादेरद्र्यंचतौ प्रो॥ विष्वाग्देवयोः॥ सर्वनाम्नश्च। अंयद्य
रादेरव्ययस्य अत्रं चतौ क्विं न परे अद्रि आदेशो भवति। विष्वगंजनीति
विष्वग्द्रङ। देवद्र्यङ्। सर्वद्र्यङ्। नद्र्यङ्॥६८॥ सहसमंतिरसां साधि स्यामि
तिरयः। एषां सध्रिसमितिरि यथासंख्यं भवति। अंचतौ किंनं तास
ध्यंचनीति सध्र्यङ्। समंचतीति सम्यङ्। तिरोअंचनीति तिर्यङ्। रुद्धोश्च वा

रुदेर्वा धंकारो भवति। क्विप्। पारा। विरोहतीति वीरुत्। वीरुधौ वीरुधः। वीरुट्। वीरुद्दो
इत्यस्य दीर्घेना। विवक्षितं न विसाषया विक्षर्वैश्य व वात्। सुरट्। सुरुद्दो मानो ध्मातो।
ध्मा। ङ्नोर्मकारस्य नात्वं भवति। क्विप्। परा। शम्। प्रशान्॥ नोऽदंतस्यास्यास्य जायः। फो
काणि वङ्गावाल्लिगांतनकारस्य लोपो न स्यात्। धाञ्ययद एवानवधर्थो॥७१॥ स्व
मोश्चावमाश्चपरयोद्वीतामौ नो भवति। जगत्स्यात्। जगन्मा। सर्वेषां तु स्यामन॥७२॥
स्वारधस्तुरनात्। नकारांतः। स्वारपारः। धस्तुरारवं भवति। अनात्। अकारेण नि
वर्तते इत्यर्थः। प्रशामो। जग्मुरवः। जखमी। नदश्रितः। एवारातनप्रशानाशतिन
आम्नः। स्वरश इति किं। प्रशाम्यां। यत्नष्यान। प्रशानमिच्छति प्रशाम्यति। प्रशाम हि
तं प्रशाम्यां॥७३॥ अनीण घास्मिकस्वरांतः। मिद्धो। प्रो। मादि नियम परो द्व्यवङ्गावादिट्

भिद्वा॥ नियस्यात॥ आरिवान्॥ ईयिवान्॥ जदावान्॥ आदिवान्॥ अद्यानाद दिवान्॥ प
पिवान्॥ वरिद्वां॥ चत्रवान्॥ इविन्द्रामा ज्ञाथं॥ अनीदि ग्रहणा द वर्वां॥ मो द्विर्वचन
स्तिपकत्वराद्धदीनर्थं॥ तेकर्वं वचनादि ण॥ एषा मिति किं॥ जत्नुक्का न्॥ जजाग
वान्॥ ७१४ गमहनविदविशदृशां वा॥ अप्राप्त विभाषा॥ एषां वां मो इट् वास्न
वति॥ जग्मिवान्॥ जगन्वान्॥ जघ्निवान्॥ जघन्वान्॥ विविदिवान्॥ विविद्वान्॥ न
द्विजिः॥ अविकरणः॥ सहचर्यो ज्ञानार्थस्य विदर्थे ग्रहणं॥ विविशिवान्॥ विविश्वा
न्॥ ददृशिवान्॥ ददृश्वान्॥ ७१५ दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च॥ एते निपात्यंते॥ अद्वि ८२
र्वचनमनिट्त्वं च॥ अदर्दीशामि॥ दृशपि स्तु वं चख्वल्लतं॥ त्रवान्॥ स्रनो लिवस्न
निपा॥ ७१६ नश्चकर्व सेट्टतां कान्त बंधः॥ अथ तरुवर्मोनस्याद दड छं ओम दंतस्य

चकानुबंधस्मार्वधातुके॥ निट् स्रवति॥ श्रिनः॥ श्रिवा॥ लुनः॥ लुवा॥ रुनः॥ रुवा॥ हनः॥ हवाकी
र्णः॥ कीर्णा॥ वचनादि रिक्तं॥ तपिन स्यान्॥ शा श्रियतः॥ नोलविनः॥ इनि सिद्धयेप एकस्वर
मनुवर्तेयं अक्षान तषाम्रसोनर्वकृष्य॥ मव॥ प्रोर्णुनः॥ प्रोर्णुनवाम इति॥ ७७ घोषवत्योश्च
कृति॥ घोषवति तो च लक्ष्यं इ ने नट् स्रवति॥ दिश्वसः॥ दीप्रः॥ अशमीदीप्तिः॥ जागर्तिः॥ दीधि
तिकनंतिः॥ कंतिः॥ कथं नियदीनिः॥ निपठितिः॥ अलोचितिः॥ उपस्निदितिः॥ निकुचि
तिः॥ तो॥ अयदादेमंडूकप्लुत वाधिकारान् यदादेर्लवति॥ अपचितिरित॥ पूजायां
निष्ठ॥ तो॥ कथं शस्त्रं॥ पत्रं॥ आगमस्यानित्यत्वात्॥ अयं पक्षे इति वचनात्॥ ७८ वृक्ष
हलुत्तरूपतिषां निपषांन कारादो॥ अयावेधातुके वा इट् स्रवति॥ पष्टा॥ षिता॥ मोढा
मदिता॥ लोधा॥ लोभिता॥ रोष्टा॥ रोषिता॥ रेष्टा॥ रेषिता॥ छंदन बंध इति किं॥ इषगतो॥ इ
षत्रानी च्छेषा॥ एषिता निर्यां॥ ७९ रधादिभ्यश्च॥ नीतिन वलोन॥ छ थय यसनात्॥ बानुबंध

लिंगात्।रधादिभ्यश्च।पस्य अमावेधात्तु कस्य यंजनादरयकारादरिट् वाजव
नी।वक्ष्यति।रधिष्यति।नंदयति।नशिष्यति।आह करणादुधादि।रंधिता रंधा रे
धिमति।चादिनियमान्नित्यमिट्।८०।स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा।स्वरते सू
तेः सूयतेः धूञ ऊदनुबंधाच्च परस्य अमावेधातुकस्य यंजनादरयकारादरिट् वा
स्यात्।स्वर्त्ता।स्वरिता।सोता।सविता।भुवात्सु नित्यं प्रभाविना।निगोढा।निगूहिता
ना।विधना।विधविना।धुंआधू आवश्यिद्धं।स्वरिष्यति।इति परत्वाद्विकल्पो नस्या
तो।यवलश्रिन वा वचना।तथाभूषूडोस्थकानुबंधनित्यं नस्यात्।अनुचाद्यूचे
ति।श्युपतिनिकुषाशिविप्रनिषधन्।निकुषाघोइड्वी।निगम्यात्।अमावेधात्
कयंजनादरयकारादरिति।निष्कोष्टा।निष्कोषिता।८१।उदनुबंधस्य क्लिशो
क्लिशउदनुबंधास्तु वः।क्लिशः क्लिशइट् वा स्यात्।वाश भूशां च।च मित्वा।पूञ्वाप ८२
विवा।क्लिष्ट्वा।क्लिशित्वा।जदनुबंधस्य क्लिशश्च प्राप्ते विशेषा पुवः।कानुबंधप्राप्तएव
प्रश्र्वहस्यारिट्।जूव्रश्चिभ्यां क्त्वि इट् स्यात्।जरित्वा।व्रश्चित्वा।लादिणकचानु
श्रुतजीव्वो।वाश्ववचनान्नियमिद्धिति।पुनरिट् प्रश्रदणम्।जनरच्च नियार्थं।८२।लो
गो विमोहने।विमोहनेऽस्य क्त्वा इट् स्यात्।लुभित्वा।लुब्ध्वा।लुभिवा
क्षुधिवसोश्च।चकारण लुभो विमोहने इत्यनुकृष्यते।नञ्तान्तरार्थी क्षुधेर्वसेश्च
क्त्वि इट् स्यात्।क्षुधित्वा।उषित्वा।प्रतिषेधबाधकमिदं।८४।निष्ठायां च।क्षुधिवसि
भ्यां विमोहने लुभेश्च निष्ठायामिट् स्यात्।क्षुधितः।क्षुधितवान्।उषितः।उषित
वान्।लुभितः।लुभितवान्।गाढ्य गम्या हृद्या विलोभायापि नाध्यात।लुब्धः।लुब्धवान्।८५
पूङश्च।क्लिशः पूङश्च निष्ठायामिट् वा स्यात्।पवितः।पवितवान्।पूतः।पूतवान्

क्लिश उपतापे। क्लिशू व बाधाने ।। क्लिशितः ।। क्लिशितवान् ।। क्लिष्टः ।। क्लिष्टवान् ।। ८९ ।। नडी
डूश्वीदनुबंधात्वा टामपतिनिष्कुषा ।। प्ञ्चपतिनिष्कुषिवा ।। लच्छ्यो निष्ठायामेट्प्र
वति ।। उड्डीनः ।। उड्डीनवान् ।। श्रूनः श्रूनवान् ।। दीप्तः ।। दीप्तवान् ।। उलजी ।। लग्नः ।। लग्नवा
न् ।। क्लाक्रुरोदन बंध बलादिडनावाडवेंच्यादिति चंदीदनुबंधा ।। किंस विकु
ल्वं वहापकंच्यादिति नथाडाडूश्वीवकर्त्तयोः ।। किंकलोटोच्चा रुद्धः रुढः ।। रुढवा
न् ।। शमु शांतः ।। शांतवान् ।। अपतिनिष्कुषयोरिति किं पतितः ।। पतितवान् ।। निष्कुषितः
निष्कुषितवान् । कथं दरिद्रितः ।। दरिद्रितवान् । एकस्वरान्नुबंधत्वात् ।। अपतिनिष्कु
सोतिपर्युदासात् ।। ८८ ।। आदनुबंधाद्वा ।। आदनुबंधाद्धातोर्निष्ठायां नेड्भवति ८४
त्रिमिदा ।। मिन्नः ।। मिन्नवान् । चकारादनुक्तमपि च यथार्थः ।। ननजपि व मिञ्जावाज
फः ।। जपितः ।। वांतः ।। थाड्च्यांश्वस्य ।। विश्वस्तः ।। आश्वसितः ।। कर्त्तरि किम् भोतिंश्चायां प्र

निबधः ।। भावादिकर्मणोर्वेति वक्ष्यति ।। ८९ ।। भावादिकर्मणोर्वा ।। आदनुबंधाद्धातो
र्भावे आदिकर्मणि च निष्ठायां वा इट् भवति । मिन्नं मदितं मानेन । प्रमिन्नः । प्रम
दितः । नवान् । वदत्वान् । सिद्धियोगविज्ञानागाहनापयति । यदर्थस्थविज्ञाषा । नद
र्थस्थेव प्रतिषेधयति । ननामदन विदविशदशो वतिभावदचयोर्ना । ना नार्थ
स्यग्रहणं ज्ञानार्थस्य प्रतिषेधो न स्यात् । विदितः ।। विदितवान् ।। ९० ।। क्षुनिवादिध्या
निधनिफणिकषिक्लुषां क्वेनएमनच्छशमनस्तमोनायासच्छन्द्रा विशब्दानष्टुएत्ये
मंथादिष्वर्थेषु यथासंख्यं क्त्वा नेड्भवति । क्षुब्धो मंथः । चलितमान्नश्च यर्थः ।। मंथः
निद्वद्भव्यबिलोडिनाः । शब्द वनच्छांतः । ध्वंक्ष्वेडकवाङ्कप्रयत्नः । वाच्यश ।। न
त्राहच्याति । शेषोऽन्यपगमस्थास्यद्युता । नद्वशीघ्रश्चयथःस्थितिमनः । वाध्वेष

विद्धि त्वमित्यर्थः । ध्वांतेन तमः । फण गतौ । फांटं । अनयोरनित्यत्वात् । अद्यो निषेधो
हुनोषधं द्विद्ववरश्याममेवोच्यते । कषशिष । कष्टोऽग्निः । कष्टपर्वतो । लब्धाद्धतवा
ता । लब्धं गद्दतमप्फच्यनएव । लब्धंद्रु । खंसनिस्त्रुरब्दानिगाल । निधानं घुषिरशब्दे
र्थ इति । घुष्परस्तु । घुष्यंशरीरं । घुषिरविशब्दानशति त्रुरान्दो । वशाब्दानन्तस्यादि
तिद्र । अत्र वघुषितं वाक्यमङ्कु । नानाशब्दितं प्रतिज्ञाश्लदितं चवाक्यं । ब्रूत इत्यर्थः । वि
शब्दनप्रतिषेधा घुरादौ । विन । स्यादिना वायति । नानदं स्विद्यं । मद्रीपालवचः
श्रुवानुघुषः । घुष्यमानवाऽस्यानकार्यत्वाद्धो वादिकप्वा । विशब्दानपि स्वा
लिष्टायं शब्देनविलनवं नहस्यर्थः । मंथादि द्विति किंकु । जितः । वाद्दितः । ध्वनित
धनितः । फलितः । कषितः । नथाजिन्नाधिकरणेऽपि । क्रु । जितं मंथ्यनवा द्दितं स्तु ८५

शनैः । ध्वनितं । मनसा फलितं मनसा यायेन कषितं रुद्रेण । कयस्तुद्ध घुष्टं । कोकिल
यति । घस्त्रयर्थे । विशेषणात् । कथं द्रुघुष्टः । मस्तुद्रां उपमानाद्ध विष्टनि ॥
न स्तिष्टु विरघसक्ता विस्वच्छ स्वारस्य । लक्ष्यादस्थः क्रांनास्मक्तादिष्ठायेष्ठयथा
संख्यं निपात्यन्ते । लगो लग्नं सक्तं लगितं । मथ्यते । म्लिष्टं च । म्लिष्टं च विस्पष्टं
सञ्छितमथ्यते । रुष्टविरिध्यः । स्वाराध्वनिरत्रोद्दिष्टो । विशस्वरश्च इति वा घुषिरा
दन्त्यवंधत्वात् । शत्तश्चन्दन्त्यबंधत्वात् । वटूश्नीदू । प्रतिषेधः । परंप्रगल्भ
एवरूढः । त्र्यायाधर्षिता । विशसितशय्य । निधानान्नञाऽनिर्दिष्टस्यातियवा
द्यः । एरपरिहितदाढोप्रस्तुबलवतोः । पतोप्रस्तुबलवतोरर्थो याऽयथासं
ख्यं निपात्यन्ते । परिवृढं चाच्छं दृढं [illegible] तयाहं दृढ्याह दृढ

दाः श्चतयं नरायारमीयं प्यो। परिवृढः। प्रभुः दृढो बलवान्। स्थूलो। परिवृढो
बलवान्। वा निधीयते। कथं परिवृढपामन। परिवृढादिभ्य भाल्पनावाध
पनस्यात्। पकरोनीतिनिश्चिद्ध संग्राम अवृढं इति गणपाठाल्ज्ञापयन्ति। नामसमात्रादि
पनस्यान्। पकरोनीनिनिश्चिद्धसंग्राम अवृढं। कथं दृढे
वित्ति। अपचायितः। उपचितः। इति चायि नाचित्रा वश्णुजा द्युत्तिनालिद्धं। इनं तस्या
पारायणं। विप्रणो दृष्टौ अमल छात्रेण चार्षितनार्थ द्वन्द्वेनेविष्ठति। वृत्तामि
विवृढ्वेतो। अमलो ऽनान तिन क्रियाभि निमित्तौ। ग्यो उ इनो ऽध्ययने वृत्तामि
तिनिपानथं। ते। ८२। समं निश्चियोर्दृढः। समति विप्रस्य। परस्या वृद्धं। तल्केने ८५८
ट नवति। स्मम सं। अस्सं। अस्सं। निष्ठायामिति निपातिता निष्ठिर्य्या। ८४। सा ८६
मीप्य लोऽन्तौ परस्मात् दृढः। केनानि ट नवति। सामीप्यऽर्थे च अस्मीये
वा। समीपइ त्यर्थः। पचति द्वार इत्ये को। अभिधानान्। ८५ वारयस्मुत

रेस्मं घुषां स्वनोपध्यां। क्ले इट्। विनापध्यान्तवति। क्लष्टा क्लषितः। वृक्षस्यादित्या दिनावट्। वा। प्रतिषेधा। ज्ञा
पद्मा। अमगतो। नवम। याम। इमं तवात्। अध्यांतः। अध्या मितः। इस्मे वरितः। आ। दृश्य। वेषा श्वेतिप्र
तिषेध। प्राप्ताः। संघुष्टं संघुषितं वाक्यमादृ। संघुष्टो। संघुषितो। दा। यास्तं स्वर्ववस्थासु। विस्ता। स्व
नपिपस्वादयामव। चाडू। पूर्वस्थन्। आद्यातो। आद्यं निवाट्दंगः। आद्यातं चायामितं। मनः। प
रवा। भानातिधान छ्यायामव। ७।१६। रुषअमिस्व। जोमस्वुवर्तमानान्। क्लषालत इट्
नवति। वा दक्षा। निष्ट। क्रिषिता। नानि। लोमानि। क्रष्टं। क्रषितं। लोम। निष्कष्टा। कषिता। केशा। कष्ट। अलीक इत्यत्र सं
षयानिष्ठायामिति। द्रुकष्ट। उष्टा। विस्मितं। स्वष्टम्। अस्मनायाश। दिविषाटां। लोमा। न्यंगजानि। मृदजानि। नेवष्टं। यं
ता। यथा लोमनरवं मुखष्टाच्छो चर्वर्ज्ययमिति। क्लषा। लोमिस्वुवर्तमानो। लोमकष्टं। लोमस्खि तिक्षि
कृष्टवान्। अलीकावदृष्टिक्लषितं छात्र। वति। उद्ध्यध्या। लोमवन्निकिपलन्दर्णा। विस्मय इति घात
त्यो ऽक्षवाद्यात्। रुषाष्टा रुषिता। छात्रः। विस्मित इत्यर्थः। कष्टा। कषिता दंत। प्रतिहताः इत्यर्थः। ८९

ऽनंता॥ ऽनंता निपात्यंते वा। दांतः। दमितः॥ शांतः।
दांतशांतपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताश्चानंता॥ पूरितः। दस्तः। दस्यः॥ दासितः॥ स्पष्टः॥ स्पाशितः॥ छ
शमितः॥ पूरी दिवादिकाद्यंतादिकस्य पूर्णः पूरितः॥ ज्ञप्तः॥ ज्ञपितः॥ इट्प्रति
दश्यपवारणे। छन्नं छादितं। मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा। भावबंधे ज्ञप्तः॥ ज्ञपितः॥ इट्प्रति
षेधश्चोल्लापत्र निपात्यते। ज्ञापयतेर्नित्यप्रतिषेधप्राप्ते॥ ९८ रुष्यमत्वरसंघुषास्वनां। रुष्टः। मावि
श्वाध्याः॥ रफान्तस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति। नत्वं पूर्वस्य च दिः। स्थ्यात्। ध्यान। शीनः। शीनवि
न्नो पूरी। अवगूरणे। अवगूर्णः। न ध्यारव्यापृमूर्छिमदां। ध्यात्। पिट्यात्। नवस्य ननकारावयवस्य नवध
नात्। व रितमिप्रत्यय निष्ठावयवस्य इट्। ता। ततः केचिल्लिरिति। अमितं ... गम्यतेऽस्ति ...
न्नीति। घरितमित्यत्र निष्ठावयवस्य नकारस्य प्रायः। वर्धमानान्तः॥ ९९ दाद्यश्च पदान्तस्य निष्ठान
षर्थिः। किं दूनः। दूनः। मदिर्थ्यास्यः। पराघात्। विः। मतः। ख्यातः। ध्यातः॥ ९९ दादस्थस्व दान्तस्य निष्ठान
कारस्य नकारो भवति। दघस्व। नाऽभवति। भिन्नः। भिन्नवान्॥ १०० ल्वादिभ्यः। लूनः। लूनवान्। क्षणः। क्षणवान्॥ ल्वादिकार्यम्॥
याः संयुक्तादाकारात्परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति। स्त्यानः। स्त्यानवान्। ग्लानः। ग्लानवान्। क्षीणः क्षीणवान्॥ ल्वादिकार्यम्॥

निर्यानः। निर्वानः॥ १०१ ओदितश्च। ओदितो धातोः परस्य निष्ठातकारस्य
नकारो भवति। लूनः। लूनवान्। जीनः। जीनवान्। स्फूर्जः। स्फूर्जवान्। स्वादयः ओदितः
षाः। षूङ् प्राणिप्रसवे। सूनः। सूनवान्। दूनः। दूनवान्। लग्नलग्ना नित्यत्वात्। इरितो
नाशः। हृतः। दुवाः। विनिष्ठाऽस्यार्थः। विभीषितो नो इति किं। श्वतंधातोः कंपितमित्यर्थः। द्वारदीर्घ
श्च। विद्धनः। विद्धनवान्। विस्रनः। विस्रनवान्। चकारः अनुक्तसमुच्चयार्थः। ध्यादिभ्यः श्चक
कीसीशीर्सि। सूनिः। दूनिः। लीनीतियावत्। घादिभ्यः पादत्। दासाप्राप्तस्य क्षाप्रा
निः। ज्यानिः। सानिः॥ १०२ व्रश्चः। कृत्वा। व्रष्टः। पूर्वस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति। कादि
शश्च पोनक्ष्या। स्वाङ्कनवान्। शोषधशश्च वा ... प्रतिषेधे नाध कवो कवी वीह
क्षो। हक्नवान्॥ १०३ क्षियो दीर्घात्। दीर्घान्तात्क्षेर्निष्ठातकारस्य नकारो भवति। क्षीणः। क्षी
णवान्। दीर्घादिति किं। दिना। सुजर्जर्भिः। क्षितकस्य पक्षी॥ १०४ श्यो ऽस्पर्शे। क्षीणमि

नात्र श्यायतेर्निष्ठातकारस्य नकारो भवति॥ शीनं शीनवान् घृतं॥ अस्पर्श इति किं॥ शमाज्याय
नम्रः शीतं वर्त्तते शीतं जलं॥ उत्पत्ततापिन्यायेनैव प्रतिषेधस्य प्रसार(?)णाश्रय इति मिश्रं
भवति॥ नत्र शी॥ ततः प्रतिशीन मिति भवेन्न वक्तव्य॥ ८।२।४७ अभिप्रायेणं॥ श्यो ऽस्पर्शे॥ अन्नपदा
न्यायवर्तमानाद्र्वात् निष्ठातकारस्य नकारो भवति॥ समक्नः॥ समक्नवान्॥ समक्ने इत्य
न्यार्थवर्त्तमानाद्र्वात्॥ इति किं॥ उदक्तमुद्रकं॥ ... न्यक्तमित्यर्थः॥ धक्तमिति॥ अंजक्रूपं च
थं॥ अनपादान इति किं॥ उदक्तमुदकं कूपात्॥ उपपन्नमित्यर्थः॥ ८।२।४८ अंचोऽनपादाने॥
चितः॥ चितवान् इति द्युवयवधाना(?)त्॥ अनाथामेव त(?)रिष्याना नलोपश्चानिष्ठात॥ ८।२।४९
चिताः॥ चितवान्॥ इति॥ द्युवेजिगीषायां वर्त्तमानाद्दिवो निष्ठातकारस्य नकारो भवति॥ आ
द्यूनः॥ आद्यूनवान्॥ अजिगीषायामिति किं॥ द्युतं वर्त्तते॥ जिगीषायां दिव्युद्धकपातः॥ क्रिय
द्यूतः॥ आद्यूतवान्॥ अवजिगीषायामिति किं॥ द्यूतं वर्त्तते॥ जिगीषायां द्विपद्धपातः॥ क्रिय
तमिनाति॥ कर्मकर्त्तरियास(?)च्च वक्तव्यः॥ मितिता तयास॥ ध्ययामवद्ध इत्यर्थः॥ ८।२।५० ॥ निर्वाणो ऽवाते॥
तमिनाति॥ कर्मकर्त्तरि॥ याससच्चवक्तव्यः॥ मीनात्तयासः॥ क्षयामवद्धद इत्यर्थः॥ ८।२।५१ ८८
तमीनातः॥ कर्मकर्त्तरिप्रयासश्चवक्तव्यः॥ क्षीणः॥ क्षीणवान्॥ क्षीणं॥
क्षीयाः॥ सादद्वदविदो वा॥ पुत्या निष्ठातकारस्य नकारो वा भवति॥

निपात्यते वातविषयश्चेद्वावर्धो न भवति॥ निर्वाणोऽग्निः॥ निर्वाणः प्रदीपः॥ निर्वाणो भिक्षुः
रागादिक्षयामात्त्रः॥ अवात इति किं॥ निर्वातो वातः॥ निर्वातः॥ अत्र कथं निर्वाणः प्रदीपो वातेन
वातेन वा नकरणं धनध्वनः॥ निर्वातं वर्त्तमान निर्वातं वातेन एव कर्त्तौ॥ ८।२।५० ॥ निर्वित्तं॥ श
कालाधर्मत्यागश्च॥ निवादय॥ शाकटादिष्वाधिष्ठ यथासंख्यं निपात्यं॥ तनिनंसकतमिति
पर्यायः॥ अधःशानः॥ रुणं साधं मुणाधामो॥ अधर्मसी॥ तद्विषये निपातनं॥ अधर्मसीत्रद्धणं॥ का
त्तान्तरादेव॥ निनिमयाद्यापन्नं द्व्यणं॥ तानातम्मिस्वविषयत्पश्चाग्रह॥ विद्धं वित्तं धनं॥ तुज
लुत्यात॥ इति ल्मागतस्याता॥ वित्तमिव वित्तमित्यर्थापवादात्रानीधातः॥ स्य निधीयते॥ ८।२।५२
अवपसयाक्षिद्रक्षीयः॥ शालाधः॥ प्रतनिपात्यं तत्र स्वार्थपसर्थान्त्या रस्त्रवेतीदनि
कता निपातना निष्ठातकारस्य नत्वं॥ क्रुणः॥ कवाता॥ पिनत्वमिक्षाकाफलवान्॥ दो

क्रीतवान्। घ्राणः घ्राणवान्। घ्रातः घ्रातवान्। त्राणः त्राणवान्। त्रातः त्रातवान्। उन्दी। समुन्न
समुन्नवान्। समुत्तः समुत्तवान्। क्नकवन्। वापदकार्य्यं। विवक्षितविनाशया निद्यं। दवत्रातः। त
था। क्वित्तार्थ द्विनाशे वा। ज्ञानार्थी। निद्यमिदं। मालात्तागादय्यत्र। नासार्थात्तुसत्तावधिस्थि।
विदसदाज्ञामार्थाद्विदिद्यं निद्यस्या। दितद्यवधनत्त। विन्नं। वित्तं। विचारार्थासत्तार्थाविन्न
मक्त्त। विन्नामवत्त। नासार्थाप्रतीतधनायान्तेवत्त। अत्यत्र नामवति। बुधियस्तु तिमाक्ति
त॥ ८१०८ क्षिप्रक्षिमवांमकावा। एष्वाक्षियायधासंख्यं निष्ठातकारस्य मकारः सवति। क्षी
ण॥ ८१०९ सुष्कः सुष्कवान्। पक्वः पक्ववान्। क्षायार्विनाशायामर्थाद्यायाविधिः। स निद्य
मक्षामवान्। शुष्कः शुष्कवान्। पक्वः पक्ववान्। क्षायार्विनाशायामर्धायायोविधिः। सनिद्य
पव॥ ८११० वा क्षीबमः। प्रक्षर्वक्षस्यायात निष्ठातकारस्य वा मा नवति। प्रक्षीमः प्रक्षी
नवान्। प्रक्षीतः प्रक्षीतवान्। मत्तानिश्चसंप्रसारणमिति॥ ८१११ निर्वाणो वाते। निर्वाण इति